

ŐRÁLLÓVÁ TETTELEK

Műhelytanulmányok
a debreceni teológiai oktatás és református lelkészképzés
1850–2000 közötti történetéhez

KIADVÁNYOK
A DEBRECENI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM
FENNÁLLÁSÁNAK 475. ÉVFORDULÓJA
TISZTELETÉRE IV.

Sorozatszerkesztő
GYŐRI L. JÁNOS

ŐRÁLLÓVÁ TETTELEK

Műhelytanulmányok
a debreceni teológiai oktatás és református lelkészképzés
1850–2000 közötti történetéhez

Írták

ÁRVAVÖLGYI BÉLA, BARÁTH BÉLA LEVENTE, BODÓ SÁRA,
BÖLCSKEI GUSZTÁV, FEKETE CSABA, FEKETE KÁROLY,
FERENCZ ÁRPÁD, GAÁL BOTOND, GAÁL SÁNDOR,
HODOSSY-TAKÁCS ELŐD, HORSAI EDE, HÖRCSIK RICHÁRD,
KOLUMBÁN VILMOS JÓZSEF, KOVÁCS ÁBRAHÁM, KUSTÁR ZOLTÁN,
MARJOVSZKY TIBOR, MOLNÁR JÁNOS, NÉMETH ÁRON,
PERES IMRE, VÁGÁSI KATALIN

Szerkesztette

BARÁTH BÉLA LEVENTE – FEKETE KÁROLY

Lektorálta

DIENES DÉNES – GYŐRI L. JÁNOS

A képeket készítette

Barcza János

Kiadta

a Tiszántúli Református Egyházkerület
és a Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Debrecen, 2019

A könyv hátoldalán a Debreceni Egyetem
Hittudományi Kar (ma a DRHE)
kakasos díszgerundiuma látható
(Richard Zutt ötvös és éremművész alkotása, 1915)

ISBN 978-615-5909-02-3

© Tiszántúli Református Egyházkerület

Kiadta a Tiszántúli Református Egyházkerület
és a Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Felelős kiadó: Fekete Károly püspök

A tördelés, a nyomás és a kötés
a Tiszántúli Református Egyházkerület
és a Debreceni Református Kollégium
több mint négy és fél évszázados partnere,
az Alföldi Nyomda Zrt. munkája
Felelős vezető: György Géza vezérigazgató
Készült Debrecenben, 2019-ben

Tartalom

Tartalom	7
Előszó	11
I. Időrendi áttekintő tanulmányok.....	15
A teológiai oktatás és nevelés a Debreceni Református Kollégiumban 1850–1912 (<i>Kovács Ábrahám</i>)	17
1. A teológiai akadémia a Kollégium oktatási rendszerében.....	17
2. A teológiai oktatás történetének tanszéki áttekintése	27
3. Nevelés a teológián	39
3.1. A hit és nemzet együttélése: Istenszeretetre és hazaszeretetre nevelés.	39
3.2. Vallásos nevelés, istentiszteletre járás – templommulasztás.....	40
4. A debreceni teológiai oktatás irányultsága: a mérsékelt racionalizmusból a közvetítő teológián át az új ortodoxia felé.....	45
4.1. Az új ortodoxia kora	45
4.1.1. A Protestáns Egylet (1871) és a debreceni új ortodoxia létrejötte	50
4.1.2. A Debreceni Hitvallás (1875)	53
4.1.3. Vihar a csend után. Az 1881-es zsinat és a második feltámadás-vita 1882-ben	55
5. Az egyházas kálvinizmus mint a debreceni új ortodoxia közvetett eredménye	58
5.1. A második nemzedék: az új ortodoxia arcultatai. Külföldi hatások megjele- nése a bővülő tanári karban.....	58
5.2. A Heidelbergi Káté, lefordítása és népszerűsítése: Erdős József, Rácz Ká- roly és Balogh Ferenc szerepe az új ortodoxia továbbvitelében	72
6. Oktatás	76
6.1. Az oktatás ideje, tartalma és az óralátogatás	76
6.2. A hittanhallgatók tanulmányi rendje, tantárgyak és vizsgák	78
6.3. Lelkészképesítés	80
7. Bepillantás a diákok életébe	82
7.1. Legáció	82
7.2. Hittanszaki Önképző Társulat (1869–1912).....	86
7.2.1. Létrejötte	89
7.2.2. Működése	91
7.2.3. Pályatételek	93
7.2.4. Prédikációbíráló	94
7.2.5. Vitatémák	95
7.2.6. Értekezések	96

7.2.7. Ünnepek és díszülések	98
7.2.8. A HÖT hatása	100
Fényképek a debreceni református teológiai oktatás 1850–1912 közötti történetéhez (Összeállította: Baráth Béla Levente).....	101
Református teológiai oktatás a Debreceni Egyetem keretein belül 1912–1950 (Fekete Károly).....	117
1. Az egyetem alakulása és az egyetemi rangú teológiai oktatás elindulása Debrecenben (1870–1914)	117
2. Református Hittudományi Kar a Debreceni Egyetemen (1914–1950)	128
3. Az 1920-as évek teológiai oktatása	141
3.1. A felekezeti jelleg és az oktatáspolitikai az 1920-as évek végén.....	147
3.2. Diákegyesületek a Hittudományi Karon a két világháború között	155
4. Az egyetem új épületének tervezése és birtokba vétele	157
4.1. Létszámok és képzési reformgondolatok.....	162
5. Csikesz Sándor halála és a háborús évek	166
5.1. Az Egyetemi Templom jelentősége és tervezett szerepe a lelki nevelésben	168
5.2. Teológiai irányultság Debrecenben az 1930–1940-es években.....	175
6. A második világháború és az azt követő évek (1944–1949)	183
A Lelkészképző Intézet (Fekete Károly)	195
1. Az alapítás és a célok	195
2. A gyakorlati és elméleti felkészítés súlypontjai.....	201
3. Diákélet a Lelkészképző Intézetben.....	205
4. A Lelkészképző Intézet külföldi kapcsolatai.....	206
5. Tanrendi változások	209
6. A Teológus Gyülekezet jelentősége a debreceni lelkészképzésben	212
7. A Lelkészképző Intézet élete a II. világháború után és felszámolása	215
Fényképek a debreceni református teológiai oktatás 1912–1950 közötti történetéhez (Összeállította: Baráth Béla Levente).....	229
Református Teológiai Akadémia – Hittudományi Egyetem 1950–2000 (Bölcskei Gusztáv–Fekete Károly).....	271
1. Új szervezeti keretek a teológiai képzésben.....	271
2. Lelkészhiány – egyházi munkatársak képzése	285
3. A teológiai oktatás átalakulása	293
4. Kitekintés	297
Fényképek a debreceni református teológiai oktatás 1950–2000 közötti történetéhez (Összeállította: Baráth Béla Levente–Fekete Károly)	299
II. Oktatói portrék.....	341
1. Bibliikus teológiai tanszékcsoport.....	343
Szentírásmagyarázati Tanszék	
Menyhárt János (1823–1900) (Peres Imre)	343

Ószövetségi Tanszék	
Bethlendi Endre (1850–1888) (<i>Fekete Csaba</i>)	351
Dicsőfi József (1859–1920) (<i>Németh Áron</i>)	364
Sass Béla (1865–1928) (<i>Vágási Katalin</i>)	374
Kállay Kálmán (1890–1959) (<i>Vágási Katalin</i>)	382
Módis László (1903–1972) (<i>Kustár Zoltán</i>)	389
Kustár Péter (1938–1987) (<i>Németh Áron</i>)	396
Kürti László (1931–2013) (<i>Kustár Zoltán</i>)	404
Karasszon Dezső (1924–2008) (<i>Kustár Zoltán</i>)	410
Újszövetségi Tanszék	
Erdős József (1856–1946) (<i>Peres Imre</i>)	416
Erdős Károly (1887–1971) (<i>Peres Imre</i>)	426
Varga Zsigmond József (1918–1997) (<i>Peres Imre</i>)	436
Bibliai Teológiai és Vallástörténeti Tanszék	
Varga Zsigmond (1886–1956) (<i>Hodossy-Takács Előd</i>)	448
Pákozdy László Márton (1910–1993) (<i>Marjovszky Tibor</i>)	454
Ifj. Bartha Tibor (1944–2010) (<i>Molnár János</i>)	460
2. Rendszeres teológiai, egyháztörténeti, társadalomtudományi tanszékcsoport	465
Dogmatikai Tanszék	
Aranyi István (1793–1864) (<i>Gaál Botond</i>)	465
Tóth Sámuel (1838–1899) (<i>Gaál Botond</i>)	473
Erőss Lajos (1857–1911) (<i>Gaál Botond</i>)	477
Lencz Géza (1870–1932) (<i>Gaál Botond</i>)	481
Vasady Béla (1902–1992) (<i>Gaál Botond</i>)	484
Török István (1904–1997) (<i>Gaál Botond</i>)	490
Kocsis Elemér (1926–2009) (<i>Gaál Botond</i>)	496
Keresztyén Erkölcsstan és Apologetika Tanszék	
Csánki Benjámín (1868–1943) (<i>Ferencz Árpád</i>)	501
Társadalomtudományi Tanszék	
Jánossy Imre (1916–1988) (<i>Árvavölgyi Béla</i>)	508
Egyháztörténeti Tanszék	
Balogh Ferenc (1836–1913) (<i>Baráth Béla Levente</i>)	515
Zoványi Jenő (1865–1958) (<i>Molnár János</i>)	525
Pokoly József (1866–1933) (<i>Kolumbán Vilmos József</i>)	531
Révész Imre (1889–1967) (<i>Hörcsik Richárd</i>)	537
Soós Béla (1896–1945) (<i>Fekete Csaba</i>)	543
Tóth Endre (1899–1970) (<i>Hörcsik Richárd</i>)	556
Makkai László (1914–1989) (<i>Hörcsik Richárd</i>)	562
Barcza József (1932–2004) (<i>Molnár János</i>)	569
3. Gyakorlati teológiai tanszékcsoport	573
Gyakorlati Teológiai Tanszék	
Révész Bálint (1816–1891) (<i>Horsai Ede</i>)	573
Tóth Mihály (1807–1879) (<i>Horsai Ede</i>)	578
Csiky Lajos (1852–1925) (<i>Bodó Sára</i>)	582
Ferenczy Gyula (1861–1931) (<i>Horsai Ede</i>)	590
Csikesz Sándor (1886–1940) (<i>Fekete Károly</i>)	595

Czeglédy Sándor (1909–1998) (Fekete Károly)	609
Pásztor János (1925–2007) (Fekete Károly)	619
Id. Fekete Károly (1930–2008) (Bodó Sára)	631
Pasztorális Teológiai Tanszék	
Kiss Ferenc (1862–1948) (Fekete Károly)	641
Makkai Sándor (1890–1951) (Fekete Károly)	651
Illyés Endre (1897–1962) (Fekete Károly)	662
Ökumenikai Tanszék	
Békefi Benő (1909–1964) (<i>Gaál Sándor</i>)	669
Bartha Tibor (1912–1995) (<i>Gaál Sándor</i>)	674
Szabó László Ambrus (1927–1991) (<i>Gaál Sándor</i>)	680
Missziói és Felekezettudományi Tanszék	
Bütösi János (1919–2010) (<i>Gaál Sándor</i>)	684
Egyházzenei képzés	
Szotyori Nagy Károly (1821–1897) (<i>Fekete Károly</i>)	690
Mácsai Sándor (1858–1924) (<i>Fekete Károly</i>)	693
Szigethy Gyula (1904–1986) (<i>Fekete Károly</i>)	699
4. Nyugdíjas oktatók rövid pályaképe	
Lenkeyné Semsey Klára (<i>Fekete Károly</i>)	705
Sepsy Károly (<i>Fekete Károly</i>)	709
Csohány János (<i>Fekete Károly</i>)	713
Berkesi Sándor (<i>Fekete Károly</i>)	717
Gaál Botond (<i>Fekete Károly</i>)	721
Molnár János (<i>Baráth Béla Levente</i>)	725
Marjovszky Tibor (<i>Hodossy Takács Előd</i>)	728
III. Adattár (Összeállította: Baráth Béla Levente)	733
1. A Debreceni Református Hittudományi Egyetem és jogelőd intézményei teológiai oktatásának vezető tisztségviselői (1914–2017)	733
2. A Debreceni Református Hittudományi Egyetemen és jogelőd intézményeiben teológiai doktori fokozatot kaptak (1917–2017)	737
3. A Debreceni Református Hittudományi Egyetemtől és jogelőd intézményeitől „honoris causa” doktori oklevelet kaptak (1917–2017)	744
A kötetben általánosan használt bibliográfiai rövidítések jegyzéke	751

Előszó

Kötetünk a Debreceni Református Kollégium 475. évfordulója alkalmából elindított intézménytörténeti sorozat részeként készült el. Ennek a kötetnek a célkitűzése is az, hogy a kollégiumtörténet korábban kevésbé vizsgált 1850 utáni eseményeinek kutatásához a ma is működő tagintézmények múltjának feltárásával járuljon hozzá. A korszakhatár eleje, bár elsődlegesen a középiskolai tagozat modernizálásának kezdetét jelző évszám, a Kollégium szervezeti és oktatási struktúrájának egészére gyakorolt hatása miatt, szintén elhatároló jelentőségű az akadémiai tanszékek munkájára vonatkozóan.

A 19. század közepén a Kollégium felsőfokú hitéleti képzéssel foglalkozó egysége már három évszázados megszakítás nélküli múltra tekinthetett vissza. A Tiszántúli Református Egyházkerület, mint intézményfenntartó által neki szánt elsődleges feladat a teológia felsőfokú művelése és a tiszántúli református lelkipásztori kar utánpótlásának biztosítása volt. Mivel a debreceni református teológiai oktatás és református lelkészképzés modern kori történetének bemutatásával, kötetünk egyben egy tágas közép-európai földrajzi régió egyik nemzetközileg is elismert, meghatározó tradicionális lelki és szellemi atelier-jének vizsgálatára vállalkozik, bízunk abban, hogy az iskolatörténet iránt érdeklők körén túl is számíthat olvasói figyelemre.

E helyen célszerű a kötet összeállításával, felépítésével, nyilvánvaló hiányosságaival kapcsolatos szerkesztői szempontokat is előrebocsátanunk. Az adott korszakolás szerint témánk vonatkozásában korábban egy Czeglédy Sándor által írt összefoglaló tanulmány és számos különböző mélységű résztanulmány állt az érdeklődő rendelkezésére.¹ Az utóbbiak közül jelentőségük miatt ki kell emelnünk a legújabbakat: a Debreceni Egyetem centenáriumi kötetét² és a Kovács I.

1 Czeglédy Sándor: A teológia tanítása a Kollégiumban, In: Barcza József (szerk.): A Debreceni Református Kollégium története, Budapest, 1988, 534–591.

2 Orosz István–Barta János (szerk.), A Debreceni Egyetem története 1912–2012, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó 2012. Ld. Fekete Károly könyvfejezeteit: A Debreceni Egyetem bölcsője a város Református Kollégiuma – 16–40.; A Református Hittudományi Kar – 115–140.; Református Teológiai Akadémia/Hittudományi Egyetem – 403–422. Ld. még Brezsnjányszky László (szerk.): A „Debreceni Iskola” Neveléstudománytörténeti vázlata. Budapest, Gondolat Kiadó, 2007.

Gábor által szerkesztett teológiai tanári adattárat, mely kötetünk munkálataival párhuzamosan készült.³

Felmérve az aktuális lehetőségeket, melynek során az adott szakirodalom mellett tekintettel voltunk a modern kori egyházi intézmény- és teológiatörténeti kutatások jelentős hiányosságaira és a kitűzött témakör szerteágazó voltára, úgy ítéltük meg, hogy kötetünk nem vállalkozhat a téma monografikus szintű feldolgozására. Ehelyett a debreceni teológusképzést aktuálisan végző tanári kar bevonásával olyan műhelytanulmányok megírását tűztük ki célul, melyek, a korábbi kutatási részeredmények összekapcsolásával, szükséges revíziójával, elmaradt forráskutatások, alapkutatások pótlásával, a teológiai kar lezárt életművel rendelkező tagjainak szakspecifikus vizsgálatával összefoglaló intézménytörténeti szinkronozás célját szolgálják. E feladatok végzésére végül is húsz szerzőt sikerült megnyernünk.

A munka során elkészült és itt közlésre kerülő műhelytanulmányok két nagyobb, egymást kiegészítő egységre tagolódnak. Az elsőben olyan kronológiai rekonstrukcióra törekvő intézménytörténeti áttekintéseket adunk közre, melyek egyben különböző témakörök szinopszisát is adják. Ismételten visszatérnek a debreceni református teológiai oktatás profiljára, intézményi kereteinek, szakmai tartalmának, tananyagának jellemzőire, az irányában megnyilvánuló fenntartói elvárásokra, az oktatói és hallgatói kör összetételének, belső viszonyainak változásaira. Ezek az írások igyekeznek feltérképezni a forrásadottságokat és kijelölni a további tematikus kutatások irányait a kegyességtörténet, a diákélet, szociológiai-oktatástörténeti háttér, vagy éppen a külföldi intézményközi kapcsolatok vonatkozásában. Az alaposabb vizsgálatok – reméljük – egy újabb kötet anyagát teszik majd ki a későbbiekben.

A második nagyobb egység, az oktatói portrék megírásánál lényeges szempont volt, hogy a tanszékekkel jelenleg kapcsolatban álló munkatársakat szólítsuk meg, és kérjünk tőlük sajátos szakmai szempontokra is odafigyelő, értékelő bemutatásokat. Célkitűzésünk szerint nem kívántunk senkit kiemelni, ahogy kihagyni sem tanszéki elődeink közül. Az egyes oktatói portrék azonos tematikai rendet követnek (életút, szakmai-oktatói tevékenység bemutatása, válogatott művek). Az egyes szerzők azonban egyénileg érvényesíthették szakmai szempontjaikat, akár személyes meglátásaikat is. A sorrendet a folyamatok és a személyi kapcsó-

3 Kovács I. Gábor (szerk.), *Hit – tudomány – közélet. A debreceni tudományegyetem református hittudományi kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása*, Összeállították: Kovács I. Gábor–Takács Árpád, Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2014. (Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. II.). E kötetből külön figyelmet érdemel a bevezető és a záró tanulmány történetiszociológiai szempontú vizsgálata: Bevezetés a magyarországi protestáns egyetemi tanárok (1848–1944) életrajzi adataihoz, i. m. 7–23. A Debreceni Református Hittudományi Kar professzorainak származásáról és tudományos pályájának néhány mutatójáról az adattár alapján. I. m., 163–203. A kötet adattárának eredményeit az oktatói portrék szerzői a leadási határidők miatt nem hasznosíthatták, de a szerkesztők a kötet egészét tekintve figyelembe vették azokat.

latok áttekinthetősége végett tanszékcsoportok szerint tanszéki bontásban, azon belül kronológiai rendben állítottuk össze.

Azon lezárt életművel rendelkező tanárok munkásságát, akik az intézmény áttekintett időszakában valamelyik tanszék keretén belül főállású oktatói tevékenységet végeztek, következetesen igyekeztünk áttekinteni. Így a kiteljesedett életművel és recepcióval rendelkező professzorok mellett olyan kevésbé ismert tanáraink munkásságára is fel kívánjuk hívni a figyelmet, akiknek életműve különböző okokból torzó maradt. Vállalva azt, hogy éppen a gyakrabban tárgyalt, szélesebb körben ismert tanáraink szakmai munkásságának értékelése – akiknek a bemutatása egyébként is szétfeszítené az adott terjedelmi korlátokat – koncentráltabb lesz. Ennek a szakmai szempontnak a következetes érvényesítése mellett is fontosnak tartottuk, hogy nyugalmazott oktatóink teológiai képzésünk érdekében kifejtett munkásságára, amely még a továbbiakban is bővíthet, egy-egy életrajzi bemutatással hívjuk fel a figyelmet. Erre a nyugdíjas oktatók rövid pályaképe című fejezetben kerül sor, ahol hivatkozunk az eddigi szakmai munkásságukra, oktatói hatásukat jól dokumentáló tisztelgő kötetek adataira is.

A SZERKESZTŐK

I. Időrendi áttekintő tanulmányok

KOVÁCS ÁBRAHÁM

A teológiai oktatás és nevelés a Debreceni Református Kollégiumban 1850–1912

1. A teológiai akadémia a Kollégium oktatási rendszerében

A nemzeti műveltség kibontakozásának korában a Kollégium számos területen gazdagította a magyar kultúrát.¹ A reformkor betetőzése az 1848-as áprilisi vívmányok voltak. Ezeket azonban fegyverrel kellett megvédeni az 1848–49-es szabadságharcban, amely egy új korszak nyitányát jelentette még akkor is, ha bukással végződött. Ezt követte a neoabszolutizmus ideje, majd amikor a politikai helyzet változott, a külpolitikai események mégiscsak kiegyezésre kényszerítették az elnyomó osztrák hatalmat 1867-ben.

A szabadságharc alatti kollégiumi történésekről a hivatalos forrásokból keveset tudunk, hiszen „felsőbb intézkedésre a szabadságharcra vonatkozó dokumentumokat meg kellett semmisíteni”². Révész Bálint, a gyakorlati teológia tanára és debreceni lelkész 1848. március 23-án nyolcpontos kiáltványt fogalmazott meg a politikai szabadelvűségnek és az intézmény polgári szellemben történő demokratikus továbbhaladásának a jegyében.³ A visszaemlékezések szerint a Kollégiumban megrendelték Kossuth Hírlapját. A diákok tanulótársaikkal zászlóaljat alakítottak, amelyet 1848. március 26-án az Emlékkertben fel is avattak, ahol Péczely József tanár tartott ünnepi beszédet, zuhogó esőben.⁴ Péczely nemzeti liberális szellemben tanította a diákokat, a rájuk gyakorolt hatása maradandó volt.⁵ A szabadelvűség szellemének, a polgári haladás gondolatának nemcsak a diákifjúság, hanem a tanártársak között is voltak hívei. „Péczely, Kerekes a reformkorban, majd Lugossy József, Szűcs István és Zákány József 1848–49-ben a forradalmi szellemű diákifjúságot együttérzéssel, rokonszenvvel bátorítják; annak ellenére, hogy a Tiszántúli Református Egyházkerület, személy szerint

1 Bajkó Mátyás: A nemzeti műveltség jelentkezésének és kibontakozásának kora (1804–1849), In: Barcza József 1988, 151 kk.

2 Czeglédy Sándor 1988, 566. Ezt jól mutatják a tanárkari és egyházkerületi jegyzőkönyvekben üresen hagyott lapok. Czeglédy sajnos nem jelöli meg, hogy milyen forrás alapján állítja ezt.

3 Balogh Ferenc 1904, 478.

4 Balogh István: A szabadságharc küzdelmes hónapjaiban, In: Rác István (szerk.): Debrecen története 1693–1849. Debrecen, 1981 (Debrecen története öt kötetben, 2), 478.

5 Balogh István: A szabadságharc... i. m., 478.

Szoboszlai Pap István püspök – akárcsak nagy elődje, Budai Ézsaiás – Bécs irányában rugalmas, diplomatikus iskolapolitikát volt kénytelen folytatni.⁶

A dicsőséges szabadságharc alatt, 1848 májusától az egyházkerületi közgyűlés rendeletére a Debreceni Református Kollégiumban szünetelt a tanítás.⁷ A tanárok közül Péczely Józsefet és Török Józsefet delegálta a főiskola az augusztusi pesti miniszteri értekezletre.⁸ A diákok, különösen a jogászhallgatók katonai gyakorlatokat tartottak, s „erre a tanári kar tekintettel volt, sőt a rendkívüli körülmények miatt a kellő nyugodtság a tanulásra hiányozván, de meg a szülék is a viharos idők miatt maguk körében óhajtván látni gyermekeiket, személyesen kérték a tanárok a superintendensnél az iskolai év május 31-én berekesztését”.⁹ Így a Kollégiumban a „főiskola másfél évig zárva volt”.¹⁰ A Kollégium életét és a relatív csendet a magyar politikai élet Debrecenbe kerülése váltotta fel 1849. január 7-től kezdődően.¹¹ Az intézmény épülete 1849 elejétől az Országgyűlésnek adott otthont.¹² A képviselők az Oratóriumban tanácskoztak, és a Kollégiumban rendezkedett be az állami pénzverő műhely és a bankjegynyomda is.¹³ Az iskola sokat tett a magyar nemzet függetlenségéért, amit az is mutat, hogy diákjai és tanárai részt vettek a szabadságharcban, valamint, hogy egy ideig maga az ősi Kollégium volt az egész történelmi Magyarország központja.¹⁴ A forradalom évében az akadémia három felső osztályában 416 diák tanult, akik közül Széll János és Kapros Sámuel vezetésével 171-en megalakították a nemzetőri századot.¹⁵ Nemcsak diákok vettek részt a szabadságért vívott küzdelemben, de a tanárok közül Lugossy József is ott volt lovas nemzetőrként az aradi táborozásban. Révész Bálintot, a gyakorlati teológiai tanszék tanárát, későbbi esperest (1861) és püspö-

6 Bajkó Mátyás: A nemzeti műveltség... i. m., 186.

7 Czeglédy Sándor 1988, 566. Lásd még a TtRE jkv. 1847. márc. 22.–1848. július. Nincs bejegyzés 1848. május 12-én, TtREL I.1-a.19, XVIIIk. Z-19, ff. 1–738 (itt: ff. 656–657). Továbbá: A Tiszántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyve 1848. júl.–1850. szept. (jelzet: Z-20) 1848. november 8. (f. 154-ig) és 1849. április 12. között (f. 157.) nincs bejegyzés.

8 A Tiszántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyve 1848. júl.–1850. szept. (1848. július 3. 210. szám), TtREL I 1-c-19, ff. 679–680.

9 Tanárkari jegyzőkönyv 1847. nov. 13.–1851. nov. 8. (1848. máj. 12., 1623 szám), TtREL II. 1.d, ff. 111–256 (f. 64).

10 Balogh Ferenc 1904, 449.

11 Kónya József: Kossuth és Debrecen, In: Szabó István (szerk.): A szabadságharc fővárosa Debrecen, Debrecen, 1948, 484.

12 Czeglédy Sándor 1988, 566. Czeglédy tévesen azt állítja, hogy csak 1850-ben nyitotta meg a Kollégium a kapuit a diákok előtt. Ezzel szemben a kortárs Balogh Ferenc arról írt, hogy már 1849. november 5-én folytatódott az oktatás! Valószínű, hogy a szabadságharc utáni megtorlások miatt nincs egyházkerületi jegyzőkönyv 1849. szeptember 26. (I.1-a.20) és 1852. június 28. között (I.1-a-2. Ez a második kötet).

13 Szabó István: A küzdelem szervezése, In: Uő (szerk.): A szabadságharc fővárosa Debrecen, Debrecen, 1948, 133.

14 Balogh István: A szabadságharc... i. m., 482.

15 I. m., 478.

köt (1871) Szűcs Istvánnal a diákok tervezett nemzetőrszázada tisztségviselőjének választották 1848-ban.¹⁶ Révész és Könyves Tóth Mihály népgyűléseken bátorította a város népét az 1849-es esztendőben.¹⁷

1849. január 6-tól Lugossy József után a könyvtár felügyeletét id. Révész Imre vette át. Júliustól a Kollégium a megszálló, a magyar függetlenséget letipró orosz katonák hadikórházaként működött.¹⁸ A későbbi debreceni lelkipásztor¹⁹ bátor kiállításának köszönhető, hogy a felbecsülhetetlen értékű könyvtár nem szenvedett kárt.

A Kollégiumban az oktatás 1849. november 8-tól indult meg ismét. A Nagytemplomban „Révész Bálint hittanár által szolgáltatott isteni tiszteleten a’ Szentlélek segítségül hívásával és a felséges uralkodó ház és dicsőséges uralkodó I. Ferencz József cs. és király állandó és hosszú országlásáért tartott buzgó könyörgés mellett az iskolai tanév a’ szokott ünnepélyvel megnyitott”.²⁰ A jegyzőkönyv írója nem is gondolta, hogy a forradalmat pártoló Révész kötelességszerű kérése mennyire meghallgatásra fog találni.

Haynau terrorja és a Bach-féle politikai rendszer kiépülése a Kollégium életére is kihatott. A szabadságharc bukása után az egyházkerület és a Kollégium vezetői megértéssel és nagy segítőkészséggel vették körül azokat, akiket védeni kellett az abszolutizmus megtorló intézkedései ellen.²¹ Természetesen nem tudtak mindenkit megvédeni. Könyves Tóth Mihály és még sokan mások várbörtönbe kerültek. A neoabszolutizmus kormánya figyeltette a tanári kart és a Kollégium vezetőit, különösen a történelemtanárt.²² Az elbukott szabadságharc miatt nagyon nagy volt az elkeseredés, a diákok többször is kint maradtak az este kilenc órai kapuzárás után, és összetűzésbe kerültek a csendőrökkel. Emiatt a városi tanács külön kérvényben fordult a tanári karhoz, hogy a tilalmat a „szokásos nyomtatási rendelettel” közölje a diákokkal. Különösen a „Tigris” nevű fogadóban alakult ki sok konfliktus.²³ Bár a tanári kar minden eszközzel igyekezett óvni

16 Csohány János 1988, 212. Idézi: Zoványi Jenő: A Tiszántúli Református Egyházkerület története, Debrecen, 1939, 175–176. S. Szabó József: A debreceni református kollégium tanárai és kiválóbb növendékei 1549–1925. Debrecen, 1926, 36., Nagy Sándor 1940, 233.

17 TtRE jkv. 1847. márc. 22.–1848. júl. (1848. márc. 22. 77. szám), TtREL I.1-a19, XVIIIk. (Z-19), ff. 533–534.

18 Révész Imre, ifj.: Révész Imre élete 1826–1881. Debrecen, 1926, 23.

19 Zoványi Jenő 1977, 566. Révész 1856-tól lett debreceni lelkész. Előtte 1851-ben Balmazújvárosban volt lelkész, majd 1854 májusától Szentesen, és végül Debrecenbe került.

20 Tanárkari jegyzőkönyv 1847. nov. 13.–1851. nov. 8. (1849. nov. 8. 35. szám), TtREL II.1.d.11, ff. 1–256. (f. 89). „A Kollégium csak 1850-ben, a szabadságharc bukása után nyitotta meg kapuit újra a diákság előtt” írja tévesen: Czeglédy Sándor 1988, 566.

21 Czeglédy Sándor 1988, 566.

22 Zsigmond Ferenc 1937, 178.

23 Tanárkari jegyzőkönyv, (1852. okt. 23. 45. szám), Tanárkari gyűlések jegyzőkönyve 1852. okt. 2.–1855. júl. 31. TtREL II.1.d.13, ff. 7–8.

és védeni diákjait, az állami büntetések rendkívül kemények voltak. Az egyik diákot, Balogh Lajost tíz évre sorozták a gránátos ezredbe, „ott a kemény szolgálat elzsibbasztotta, s kiszabadulta után haláláig megérezte kedélye a hivatott pályáról erőszakos leszorítást”.²⁴

1853-ban sorra születtek a nemzeti érzést gúzsba kötő rendeletek is. Január 26-án az igazgatóknak és tanároknak adott zenés, illetve jelzésekkel kifejezett tisztelgést tiltotta meg az állam. Magyarország helytartója a 3864. számú rendeletében megtiltotta a Kossuth-kalap viseletét. Végül pedig Szoboszlai Pap István szuperintendens elutasítás és büntetés terhe alatt 1853. május 7-én megtiltotta a diákoknak a (Kossuth-)szakáll viselését.²⁵ Ezzel a bölcs és előrelátó püspök megelőzte a helytartótanács néhány hónap múlva kiadott rendeletét.²⁶ Balogh Ferenc későbbi teológiai tanár, aki egy évvel később kezdte meg debreceni tanulmányait a teológián, úgy vélekedett, hogy a tanári kar „igen alatta állt Szoboszlai varázsának, erős kezének, ki csaknem diktátorként intézkedett”.²⁷ Zsigmond Ferenc véleménye is hasonló: „a tanári kart a püspök erélye és tekintélye vasfegyelem alatt tartotta, de 1855-ben meghalt Szoboszlai, s a Kollégium közszelleme mintegy felszabadult a nagy nyomás alól”.²⁸ Egyértelmű, hogy óriási politikai nyomás helyeződött az egyházi vezetésre, különösképpen a szuperintendensre, aki pedig roppant szigorával bizonyára védte is azokat, akik diktatórikusnak tartották az intézkedéseit. A fenti példákból láthattuk, hogy akár egy évtizedig tartó katonai szolgálat vagy börtön volt a büntetésük az államhatalommal szembe szegülőknak, valamint azt is, hogy a tanári kar és a szuperintendens is védte az egyház tagjait.²⁹

A Bach-rendszerben nem a viseletet és a hétköznapi beszédet szabályozó rendeletek voltak a legveszélyesebbek a nemzet és a Kollégium életére nézve. A legnagyobb befolyása a Leo Thun gróf által kezdeményezett oktatásügyi politikának, az *Organisations-Entwurf*nak volt, amely egyrészt modernizációra törekedett, másrészt azonban egyértelműen ismételten németesítéssel próbálkozott a hosszú és csendes ellenreformáció után.³⁰ Csorba László találóan fogalmazta meg a debreceniek érzését: „A részleteiben valóban modern intézkedések nem kárpótolták a híveket az iskolai és egyházszerkezeti autonómiájuk súlyos sérelmeiért.”³¹

24 Balogh Ferenc 1904, 291.

25 Uo.

26 Zsigmond Ferenc 1937, 177.

27 Balogh Ferenc 1904, 292.

28 Zsigmond Ferenc 1937, 178.

29 További történetekre lásd: Balogh Ferenc 1904, 290–293.

30 Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945, Budapest, 1985, 110–118. Lásd még Kovács Ábrahám: Counter Reformation, In: Encyclopaedia of Mission and Missionaries – Religion and Society series Part 1. New York, 2007, 107–109.

31 Csorba László: Az önkényuralom kora 1849–1867, In: Gergely András (szerk.): A 19. századi magyar történelem 1790–1918. Budapest, 1998, 327.

Az *Entwurf*ot 1850-ben vezették be országosan, amely közvetett hatással lett a teológiai oktatásra is. A lelkészképzés jogállása nem változott. Egyházi magániskolaként működhetett tovább a Teológiai Akadémia, és a felügyeleti jogot a tiszántúli egyházkerület gyakorolta felette. Az egyházkerületi közgyűlés a gimnázium felállítását és a jogakadémia létrehozását 1852. július 1-jén rendelte el.³² Azonban csak 1853 ősztől tudott eleget tenni a Thun-féle osztrák mintájú gimnázium felállításának, mert többek között olyan tanárokat kellett kinevezni, akik nem voltak bölcsésztanárok.³³

Ezzel a régi, három lábbon álló egységes bölcsészeti, jogi és teológiai képzés megbomlott, és a debreceni Kollégium háromszáz év óta fennálló szervezetének átalakulását eredményezte. Az ősi hagyományok ilyen formájú megszüntetése és az ezzel járó németesítési törekvés a magyar reformátusság nagy ellenszenvét vívta ki. Mindezek a politikai törekvések kedveztek a nemzetiségeknek és hátrányosan érintették a magyarságot. Az oktatásbeli változások azonban elengedhetetlenek voltak a birodalom centralizációja és modernizációja végett. A tanügyi törekvések mégiscsak a modern oktatás alapjait igyekeztek megteremteni.

A hagyományos rendszerben az elemi, közép- és felső tagozatok határai csak nagyjából voltak megvonva.³⁴ Az oktatás csúcsán a bölcsészet, jog és teológia hármas egysége állott, ahol még mindig a teológia volt a legmeghatározóbb a század közepén. A professzorok valójában csak a felső tagozatokban oktattak, míg az alsóbb szinteken az idősebb diákok tanítottak. Az *Entwurf* felszámoltatta a Kollégium korábbi hatéves tagozatát (korábbi középszint) és a felső tagozat két-éves (bölcseleti) kezdő évfolyamait gimnázium néven egyesítette.³⁵ Az ennek eredményeként létrejövő nyolcéves oktatási rendszert négy-négy éves al- és felgimnáziumra tagolta. A miniszter a nyilvánossági jogot kemény feltételekhez kötötte. A rendes tanárok számának legalább tizenkettőnek kellett lennie, s fizetésüket az állam meg is szabta. A szakképesítést állami bizottsághoz kötötte, továbbá az új iskolákat külön igazgató alkalmazására kötelezte, módszertani újításokat is hozott, amely a szakképzésre helyezte a hangsúlyt. A nyolcadik év végén előírta a kötelezően leteendő érettségi vizsgát, a középiskolában a reál tantárgyak megerősítése érdekében még jól berendezett szertárt is kellett létesíteni. Az új, nyolc évfolyamos gimnáziumi oktatás a jogakadémiához hasonlóan, 1853 őszen indult meg.³⁶ Az átszervezés miatt a bölcsészeti felső tanfolyamok beolvadtak a gimnáziumba, a jogi oktatást külön, önálló akadémiává kellett szervezni, ahol szintén szigorú feltételeket szabott az állam. Négy rendes tanárt kellett alkalmazni, az állam itt is meghatározta a tanárok fizetését, továbbá csak a minisztér-

32 Csohány János 1988, 209.

33 Uo.

34 Zsigmond Ferenc 1937, 175.

35 Vö. Győri L. János (szerk.): A Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma (1850–2012). Iskolatörténeti tanulmányok, Debrecen, 2013 (Kiadványok a Debreceni Református Kollégium fennállásának 475. évfordulója tiszteletére, 2), 15–30.

36 Zsigmond Ferenc 1937, 177.

rium által elfogadott tantárgyakat lehetett oktatni meghatározott óraszámban és terjedelemben.

A neoabszolutizmus oktatási rendszere egyedül a teológiai oktatást hagyta érintetlenül, mert a hitéleti témák feszegetése mindig is a legérzékenyebb kérdések közé tartozott. Ez azt eredményezte, hogy a teológiai tanárok felkészültségét az állam nem vizsgálta, nem írta elő nekik, hogy milyen tankönyvekből oktassanak s hány órát tanítsanak, nem kötelezte őket tankönyvírásra, valamint a fizetésüket sem szabályozta. Az utóbbiakat azonban az egyházkerület, ha nem is azonnal, azonban szép lassan – a kor haladó programjának hatására – rendezni kezdte először 1860-ban, majd tíz évvel később.³⁷ Az oktatásbeli modernizáció a teológiai képzésre is hatott. A peregrinus diákokból lett professzorok a modern oktatási elvárásoknak megfelelően készültek fel az előadásokra, könyveket jelentettek meg, fordításokat közöltek és önképzőköröket hoztak létre.

Az említett hatásoknak köszönhetően a teológiai „szak” szándékolatlanul vált önállóvá. Pótolni kellett az első évfolyamot, akik annak előtte egyszersmind második éves joghallgatók is voltak. Ezenkívül az akadémiához, amely addig hároméves volt, szervezni kellett egy negyedik évfolyamot is. Így a képzés a korábbiaktól eltérően és az új jogi akadémiához hasonlóan háromévesről négyévesre változott. A megváltoztatott oktatási struktúrában az első tanévet az 1853/54-es oktatási év jelentette. „A teológia első igazgatója a bölcsészeti oktató Török József, kollégiumi orvos volt.”³⁸ Csohány János szerint „ezen nem kell meglepődni, hiszen az addig egységes akadémiában az igazgatói teendőket vagy teológiai, jogi, illetve bölcsészeti professzorok végezték. Ez azért is maradhatott meg, mert a teológiai képzésben számos tantárgyat továbbra is maguk a jog- és bölcsészprofesszorok látták el.”³⁹

A bölcsészeti tantárgyak mintegy lefelé irányuló mozgással beolvadtak a gimnáziumba, és az mint akadémiai, azaz felső tagozat megszűnt. A tanárokat viszont megtartotta az egyházkerület, hiszen a jogi és teológiai felsőoktatásban megmaradtak a bölcsészeti tantárgyak: az irodalom, filozófia, történelem és a nyelvek. Jó példa volt erre Lugossy József esete, aki „eredetileg magyar irodalmat oktató professzor volt, de az ötvenes években a hittanhallgatóknak ő tanította a héber, arám, arab, szír, perzsa nyelvet”.⁴⁰

Az értesítőkből és különféle jegyzőkönyvekből, valamint a kortárs Balogh Ferenc írásaiból tudjuk, hogy többen is tanítottak bölcsészeti tantárgyakat a teológián. Tóth Ferenc görög és latin irodalmat, valamint neveléstörténetet, Vecsei József filozófiai jellegű tárgyakat, Veress László elméleti és gyakorlati pedagógiát és francia nyelvet. Kallós Lajos történelmet és latin irodalmat tanított, mert

³⁷ Balogh Ferenc 1904, 79. Az akadémiai tanárok fizetése 824 forint volt, amely 724 forint alapfizetésből és 100 forint kiegészítésből állt. Ezenfelül volt még 210 forint lakáspénz. 1870-től pedig 1100 forint lett az akadémiai tanár fizetése.

³⁸ Balogh Ferenc 1904, 517.

³⁹ Csohány János 1988, 209.

⁴⁰ Uo.

Vecsei 1855-ben meghalt és Tóth átkerült az elhunyt tanszékére, Kallós pedig átvette Tóth tárgyait.⁴¹ A hallgatók ezen kívül statisztikát tanultak Búzás Páltól. Hasonlóképpen a jogi oktatást is a korábbi jogprofesszorok vitték tovább a teológus ifjak számára, akiknek az egyházkormányzati és társadalmi tevékenységük-höz elengedhetetlenül fontos volt a jog ismerete. Így Szűcs István jogtanár tanította nekik az egyházjogot. A szervezeti elkülönülés ellenére az állások megmaradtak és az oktatás sem sérült alapjaiban. Sőt a Thun által elindított, majd Eötvös József révén magyar testre szabott felsőoktatási reformok később pozitívan hatottak a teológiai oktatásra, de ezt az önkényuralom éveiben még nem láthatta senki.

Az abszolutizmus elleni harc tetőpontja a protestáns pátens elleni küzdelem volt.⁴² Csak a pátensharc után, 1861-ben állt vissza a Kollégium akadémiai tagozatainak egysége.⁴³ A jogakadémiát, amely 1856-ban bezárt, mert nem kívánták a tantárgyakat németül tanítani⁴⁴, az egyházkerület 1861. év áprilisi, 61. számú rendelete helyezte vissza régi helyére.⁴⁵ A teológia, a helyreállított jogi és bölcsészeti szak együtt jelentette az akadémiát, amit a debreceniek szívesen neveztek főiskolának is. A bölcsészeti szak azonban már 1853-ban beolvadt az egy filozófiai tanszék kivételével a nyolc évfolyamos gimnáziumba. A bölcsészeti tanfolyam önállóvá szervezése Balogh Péter püspök és az egyházkerület szívügye lett, hiszen protestáns egyetemet szerettek volna létrehozni.⁴⁶ Ez az álom csak évtizedekkel később valósulhatott meg.⁴⁷

Az akadémia tanárai 1861-től szervezetileg ismét egy tanári karba tartoztak, amelyet egy választott igazgató irányított. A tanárok a régen bevált módszer szerint megosztották a munkát. Nem volt elvárás, hogy egyes tanszakokon csak azok a tanárok oktassanak, akiknek a tanszékeit annak a tanszagnak a profiljára alapították. A bölcsészeti tárgyakat bölcsész tanárok adták elő mindhárom tanszakon. „Sőt a keleti nyelvek közül a bibliai hébert is Lugossy József oktatta, amikor meggyógyulva újra munkába állt (1877–1884). Azt természetesen a teológusok tanulták. A jogi tárgyak oktatói a teológián is jogi professzorok voltak és teológiai professzor tanította egyháztörténelemre a jogászokat.”⁴⁸ Így a Kollégium különböző felsőoktatási intézményei szervesen összekapcsolódtak és annak tanárai

41 Balogh Ferenc 1904, 456. és 517–521.

42 Baráth Béla Levente–Fürj Zoltán (szerk.): A protestáns pátens és kora. Tanulmányok és források a pátensharc 150. évfordulója alkalmából, Debrecen, 2010 (Harsányi András Alapítvány kiadványai, 14).

43 Zoványi Jenő: A Tiszántúli Református Egyházkerület története, Debrecen, 1939, 126. Lásd még: Zsigmond Ferenc 1937, 180., továbbá: Csohány János 1988, 246.

44 Zsigmond Ferenc 1937, 178.

45 TtRE jkv 1860 okt.–1871. aug. (1861. ápr., 61. szám), 15., TtREL K439/4.

46 Vö. Fekete Károly: A Debreceni Egyetem bölcsője a város Református Kollégiuma, In: Orosz István–Barta János (szerk.), A Debreceni Egyetem története 1912–2012, Debrecen, 2012, 16–40.

47 Zsigmond Ferenc 1937, 181.

48 Csohány János 1988, 246.

szorosan együttműködtek. Együtt formálták a leendő református lelkészek és tanárok szellemiségét, közvetítve az eltérő szellemi irányzatokat, de mégis ragaszkodva a protestáns, kálvinista hagyományokhoz.

A főiskolán zajló változtatásokat az egyházkerület főiskolai főfelügyeleti bizottsága irányította, amelyet az egyházkerület 1861-ben állított fel.⁴⁹ A kerület vezetése élén Balogh Péter szuperintendens és gróf Dégenfeld Imre főgondnok – a kollégiumi vezetőkkel egyetértésben – a főiskola egész rendszerét alapjaiban igyekezett megreformálni. Szép példája az önkéntesség protestáns elvének, hogy a főiskola részéről Zsombori Imre, aki a Gazdasági Tanács kurátora, azaz elnöke volt, lemondott a tiszteletdíjáról és a Kollégium közszükségleteire ajánlotta fel.⁵⁰

1861-től egészen 1872-ig folyamatban volt a tantervek, iskolai törvények, szabályzatok és új tanszékek kialakítása. Az oktatás azonban továbbra is az ősi kollégiumi keretek közt folyt, csak 1873–74-től vált véglegessé a nyolc évfolyamos gimnázium. Érdekesség, hogy amit a németesítő *Entwurf* nem tudott elérni, azt az új magyar oktatásrendszer valósította meg a kiegyezés után. A változtatás, mint láttuk, a „bölcészeti tanfolyamnak életébe került”.⁵¹ Az Eötvös-féle reformok hatására az egyházkerület tanügyi bizottsága véleményeztette a tanári kart, hogy áttehető-e a gimnáziumba a magyar irodalmi tanszék. Ennek következményeként a régi rendszer bölcészeti első és második évfolyama átkerült a gimnáziumba. A tanszékre Géresi Kálmánt választották meg.⁵²

Ahogy láttuk, az állami törvények is jelentősen befolyásolták a Kollégium, és benne a teológiai akadémia életét a neoabszolutizmusban. A kiegyezés után pedig a modern magyar államiságot megteremtő oktatásbeli rendelkezések, törvényjavaslatok formálták az egész intézmény arculatát. Az egyházkerületi tanügyi bizottság számos intézkedést ajánlott a kerület figyelmébe már 1874-ben, s később konkrét intézkedési javaslatokkal is megerősítették. A cél az volt, hogy a „magyar protestáns egyetem vagy főtanoda megvalósításához vezető első lépcsőt”, a Kollégiumban működő akadémiát tovább fejlessze: „azt a tudomány mai követelményeinek megfelelőleg lehetőleg úgy szervezi, hogy a versenyt más hasonló ily intézetekkel bizton kiállhassa”.⁵³ Ebbe az újításokat hozó kezdeményezésbe helyezhető be a főiskolai tanárok kérelme, hogy az egyházkerület konventi küldöttei között ők is képviseltethessék magukat.⁵⁴

Az újabb strukturális meghatározó változásra az 1890-es években került sor. Balogh Ferenc találóan idézte Bod Péter prófétai szavait, miszerint a szomorú harc és könnyek után a főiskola „virágkora”, ahogy a tizenhetedik században

49 TtRE jkv. 1860. okt.–1871. aug. (1861. ápr., 62. szám.), 15., TtREL K439/4.

50 A Gazdasági Tanács jegyzőkönyve (1859. 210. sz). Idézi Balogh Ferenc 1904, 329.

51 Zsigmond Ferenc 1937, 180.

52 A Tiszántúli Reformált Egyházkerület Debreczenben 1875. április 15, 16, 17 és 18-dik napjain tartott első közgyűlésének jegyzőkönyve (1875. ápr. 17. szám), 5–6.

53 A Tiszántúli Reformált Egyházkerület Debreczenben 1875. április 15, 16, 17 és 18-dik napjain tartott első közgyűlésének jegyzőkönyve (1875. ápr. 58. szám), 20.

54 I. m. (1875. ápr. 66. szám.), 23–24.

történt, most, a tizenkilencedik század végén „ismét visszajött”.⁵⁵ A kortárs teológiai tanár párhuzamot látott Domokos Lajos főiskolai gondnok, Budai Ézsaiás hittanár és Rhédei Ferenc főgondnok 18. század végén a Kollégiumért kifejtett reformmunkássága és Baczoni Lajos dékán, jogtanár, valamint a Révész Bálint püspök mellett főgondnokként dolgozó gróf Dégenfeld Imre érdemei között.⁵⁶

A Debreceni Református Kollégium felső, akadémiai tagozatait 1892-ben kétfakultásúvá szervezték át, külön-külön dékáni hivatallal.⁵⁷ Az év májusában az egyházkerületi közgyűlés határozata teremtette meg a jogi alapját.⁵⁸ Mindezt abban a reményben tette, hogy hamarosan a bölcsészeti fakultás is életre fog kelni. Ez azonban csak a huszadik század első évtizedében valósult meg, amikor létrejött a bölcsészeti dékáni hivatal.⁵⁹ Az átmeneti időszakban a bölcsészeti tantárgyakat és tanszékeket a teológia-, jog-, valamint a tanárképző intézetbe mentették át.⁶⁰ A bölcsészeti tantárgyak nagy része előbb az Entwurf, majd az Eötvös-féle reformok hatására átkerült a gimnáziumi oktatásba, de az akadémia mindig igyekezett visszaállítani a bölcsészeti kart is. Ez irányú próbálkozás volt Vellentszény Mór alkalmazása is, aki 1877-től tanított az 1879/80-as tanévig, akit Bihari Imre volt sárospataki tanár váltott.⁶¹ A változáshoz azonban pénz, jó szakemberek és nagyon erős egyházkerületi akarat volt szükséges. Ez váratott magára.

A főiskolai reformok keretébe illett bele az is, hogy 1888-ban az akadémiai tanári kar elhatározta⁶² a tanévnyitói rektori beszéd megtartásának kötelezettségét, amelyet az akadémia igazgatója „az istentisztelettől elkülönítve, a díszteremben tartott meg”.⁶³ Az első beszédet Erdős József, az 1888-ban az egyházkerület által az újszövetségi tanszékre megválasztott ifjú tanár tartotta meg *A Biblia rendszere* címmel.⁶⁴ Ismét előkerültek a könyvtár, a gimnázium szervezeti kérdései és a tanári javadalmazás problémái is. Különösen, mikor Sass Béla lett az akadémia igazgatója az 1895/96-os tanévben, akit a következő tanévre újra megválasztottak. Megindult a könyvtár rendezése, megfogalmazták a gimnáziumi internátus szer-

55 Bod Péter: *Historia Ecclesistica* (Leiden, 1888–1890), 3. köt. 417.

56 Balogh Ferenc 1904, 536.

57 A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület jegyzőkönyve 1892–93, (1892. május hó, 172. szám), 127–128.

58 Balogh Ferenc 1904, 540. Lásd még: Zsigmond Ferenc 1937, 182.

59 Zsigmond Ferenc 1937, 182.

60 I. m. 181.

61 Balogh Ferenc 1904, 345.

62 Akadémiai tanárkari jegyzőkönyv az 1891–1892. iskolai évben (1891. júl. 1.–1892. jún. 28.), 1892. jún. 28. 240. szám, TtREL II. 1-d.50, ff. 1–97 (itt: f. 88).

63 Balogh Ferenc 1904, 540.

64 „A debreczeni ev. ref. főiskola disztermében 1888. szeptember 11-dik napján, Erdős József theol. akad. tanárnak ünnepélyes beiktatása alkalmával elmondott beszédek. Erdős József: *A Biblia rendszere*.” In: Liszka Nándor (szerk.): 1888–89-iki évkönyv a Debreczeni Ev. Ref. Főiskola Akadémiai tanszakairól, Debrecen, 1889, 7–47.

vezeti szabályzatát, elkészült a költségvetése. Végül pedig megjelent egy tanulmány is a tanári javadalmazás megváltoztatására Sass Béla, Kovács Lajos, Dóczi Imre és Márk Endre aláírásával. A tanári javadalmazás felemelésének kérdését alaposabban szeretne volna előkészíttetni a gazdasági tanács. Először Kola János javaslatát fogadták el, amelyet az egyházkerület 1897-ben határozatban is rögzített, hogy már az 1897/98-as tanévben bevezethető legyen a fizetések emelése.⁶⁵ Baczoni Lajos jogi dékán javaslatára az 1897/98-as tanévben, azaz harmadik alkalommal is megválasztották Sass Bélát. Ezt a megindult főiskolai reform folytatásának garantálása, vagyis a tanári fizetések rendezése, a főiskolai igazgatótanács megalakítása és működésének kialakítása, valamint más átalakítások rendezése egyaránt indokolta.⁶⁶ Baczoni szorosán együtt dolgozott Sass Bélával. Ő írta a debreceni főiskolai tanárok helyettesítéséről azt a szabályzatot, amely 1897-ben lépett életbe.⁶⁷ Az egyházkerület egyértelműen támogatta a Kollégium korszerűsítését és nagymértékben figyelembe vette a teológiai, valamint jogi tanárok véleményét és szakmai munkáját. Baczoni *A kollégium korszerű fejlesztése*⁶⁸ című munkája jól mutatja ezt. A jogakadémia helyzetéről, a szükséges reformokról szóló rész is az ő dolgozata.⁶⁹ 1907-ben szervezték meg, ahogy utaltunk rá, a bölcsészeti dékáni hivatal, így háromra bővült az akadémiai karok száma.⁷⁰ „A következő tanévben ez az átszervezés megtörtént és maradt az akadémia megszűnéséig, 1914-ig.”⁷¹

Magyarországon sohasem volt református, vagy akár közös protestáns egyetem. Szükség lett volna rá, de sem az egyházi, sem a politikai erők nem tudtak úgy összefogni, hogy kialakulhatott volna. Ezenkívül a történelmi-politikai szituációk is akadályozták létrejöttét. Mégis a kollégiumi oktatás színvonala ugyanolyan nívós volt, mint a legtöbb nyugat-európai egyetemé, ahol orvosi kar is működött. Amikor lehetőség volt a változásokra, a debreceni reformátusok léptek. Mintegy fél évszázadig vajúdott a Debrecenben 1914 őszén megnyílt egyetem létesítésének kérdése. Az új állami egyetem létében érintette a Debreceni Református Kollégiumot. A Kollégium tanári karától és fenntartó testületétől kapta alap gondolatát, és e két testület volt legálhathatosabb szorgalmazója megvalósításának.

A hosszú 19. század második felében történt meg az oktatási feladatok és az intézményrendszer átszervezése. Ezek gyökereiben érintették a Debreceni Református Kollégiumot. A sok évszázadon keresztül féltve őrzött régi kiváltságokból

65 A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület 1897-ik évben Debreczenben tartott első közgyűlésének jegyzőkönyve, 1897. május 18–22. napjain. Kiadta Tóth Sámuel (Debreczen, 1897), 1897. május hó. 183. szám. 149–169.

66 Balogh Ferenc 1904, 544.

67 Balogh Ferenc 1904, 535.

68 Baczoni Lajos: A debreczeni ev. ref. főiskola tanári karának munkálata a kollégium korszerű fejlesztése tárgyában, Debreczen, 1900.

69 Balogh Ferenc 1904, 535.

70 Zsigmond Ferenc 1937, 182., vö. Balogh Ferenc 1904, 540.

71 Csohány János 1988, 249.

egyedül a lelkészképzés autonómiája maradt meg. A többi nemcsak hogy átalakult, de még hihetetlen mértékű anyagi áldozatot is kívánt a gyülekezetektől és a református nemességtől. Mindez éppen a szabadságharc bukása után történt, és a megalázott magyar protestánsok megmutatták összetartó erejüket. A Kollégium és az egyházkerület vezetőinek nagyon nehéz volt ilyen helyzetben józanul cselekedni. Ma már elmondható, hogy az Entwurf, majd a liberális magyar állam oktatáspolitikai rendelkezései jótékony hatással voltak a Kollégium és benne a teológiai oktatás modernizációjára, amely már az átalakulás korában meghozta a maga első gyümölcseit.

2. A teológiai oktatás történetének tanszéki áttekintése

Az 1850–1914 közötti időszakban a teológiai tanszékek száma a kétszeresére nőtt, Azonban azok száma így is messze mögötte maradt a jogi és a bölcsészeti tanszékeknek. „Nem jelentett hátrányt a külön tagozatokra válás után sem a teológiának, mivel a három akadémia továbbra is oktatta egymás hallgatóinak a szakterületébe vágó tárgyakat. Az 1861 előtt már létező három teológiai tanszék: a *dogmatikai, írásmagyarázati és gyakorlati* mellé 1866-ban egyháztörténeti,⁷² 1884-ben ószövetségi és 1913-ban belmissziói katedrát hoztak létre. 1861 és 1914 között tizenhárom rendes professzor működött a hat teológiai tanszéken.”⁷³

A 18. században megjelenő racionális, majd a következő században a liberális teológia hatására kialakuló modern vallástudományi kutatás, amely főként Németországból hatott a Debreceni Református Kollégiumban folyó teológiai oktatásra, a szakterületekre tagolódás korát jelentette. A felvilágosodás tudományos kutatásokat ösztönző hatását tükrözi az is, hogy „1798-ban felállították a különálló, de még mindig a teológia tanításával koordinált filozófia tanszékét. Ez egy-

72 A Tiszántúli Reformált Egyházkerület Debreczenben 1864. évi április hó 7, 8, 9, 10, 11 és 12-dik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, (Debreczen, é. n.), 17. 66. szám. 1864 áprilisában a közgyűlés kimondta „hogy mihelyest pénzerőnk gyarapodása engedí, legelső feladatának fogja tekinteni azt, hogy theológiai intézetünk legalább egy új tanszék felállításával fejlesztessék” (66. szám). A 67. szám pedig hosszan értekezik arról, hogy Révész Imre hogyan utasítja vissza április 10-én kelt levelében hittanárrá választását! 17–18. A Tiszántúli Ref. Egyházkerület 1860. évi október havától kezdve, bezárólag 1866. év végéig tartott közgyűlései nyomtatásban megjelent jegyzőkönyvének tárgymutatója (Debreczen, 1866), 15. A negyedik tanszék szervezését a kerületi közgyűlés elhatározta: 1864. április, 66. szám, a tanszékét létrehozta: 1866. 22. szám, 110. szám, majd rendelkezett a tanszék betöltéséről: 1866. 111. és 112. szám, illetve a tantárgyak új beosztásáról is: 1866. 96. szám.

73 Balogh Ferenc 1904, 592. A teológia rendes tanárai: Aranyi István, Tóth Sámuel, Erőss Lajos, Lencz Géza, Révész Bálint, Könyves Tóth Mihály, Csiky Lajos, Menyhárt János (Bethlendi Endre), Dicsőfi József, Sass Béla, Erdős József (Révész Imre), Balogh Ferenc, Kiss Ferenc.

ben azt is jelentette, hogy most már a fontosságukban növekvő és egymástól is mind inkább elkülönülő természettudományi tantárgyak nem tartoznak tovább a filozófia körébe. A jogi tanfolyam már előbb elvált a teológiai tagozattól, majd pedig újabb szakterületek kezdtek kialakulni. A teológiai tudomány részekre osztódásának folyamata a század második felében is tovább folytatódott.”⁷⁴

Az első teológiai tanszék a Kollégiumban a dogmatikai volt.⁷⁵ Ezt a tanszéket *Aranyi István* (1793–1864) vezette 1822-től 1864-ig.⁷⁶ Munkásságát Balogh Ferenc, aki még hallgatta őt, a „rationalizmus szellemétől érintetett” októnak tartotta, aki „tisztán gondolkodó fő, [...] könnyű közlékenységű előadó” volt, „ifjú tűzét mindvégig megtartotta”.⁷⁷ Ezzel szemben Gaál Botond inkább kiegyensúlyozott, azaz a racionalizmus és a hitvallásosság közt hidat építő tanárként értékelte elődjét, aki „inkább megmaradt hitvallásos reformátusnak, egy kései ortodox teológusnak”.⁷⁸ 1864–1866 között Tóth Mihály a dogmatika tanszékhez tartozó keresztyén hittant, a különböző felekezetek tanrendszerét pedig Menyhárt János tanította,⁷⁹ mert Révész Imre nem fogadta el az egyházkerület jelölését a tanszékre.⁸⁰ A dogmatika tanszék oktatási arculatához tartozó egyháztörténetet azonban 1864–1865-ben ő oktatta.⁸¹ Őt követte a fiatal *Tóth Sámuel*⁸² (1839–1899), aki 1866-tól egészen 1899-ig oktatta a dogmatikát. Tóth a teológiai akadémián végzett, szeniori tisztet viselt (1863/64) és egyúttal segédtanár is volt.⁸³ Már 1864-

74 Czeglédy Sándor 1988, 566.

75 A teológia a reformáció korában a dogmatikai tételek kibontását és bizonyítását jelentette, amelyet megtámogattak dogmatikai, filozófiai, dogmatörténeti, egyháztörténeti és a később bibliai teológiában kibontakozó módszerekkel, valamint a bibliaismerettel, azaz a Szentírás igazolóhelyeivel. Így érthető, hogy a teológia (értsd dogmatika) volt az egyetlen tantárgy, amely köré csoportosult minden. Ennek a felfogásnak a lebontását és megváltoztatását látjuk a felvilágosodás megjelenésében a teológiában, amelyet a liberális teológia juttatott radikálisan érvényre az oktatásban. Meg kell említenünk azt is, hogy a tanszékek elnevezése tekintetében viták vannak a Kollégium történetírói között. Egy biztos, hogy a teológiai tanárok tantárgyait egyrészt az örökölt helyzet, másrészt pedig saját érdeklődésük határozta meg. Végül, legalább ennyire fontos volt az intézmény vagy egyházkerület saját szempontja, amely esetleg a tanár által nem annyira preferált tantárgy oktatására készítette az adott professzort.

76 Balogh Ferenc 1904, 73. és 410–411.

77 I. m. 410–411.

78 Gaál Botond: Kis tanszékből nagy egyetem. A dogmatika szaktárgyi és tanszéki formálódása Debrecenben, Debrecen, 2011, 90–91.

79 A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület 1864. október hó 7–10. napjain Debrecenben tartott gyűlésének jegyzőkönyve, 12. szám, 3. TtREL K439/4

80 A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület 1863. október hó 3-kán Debrecenben tartott gyűlésének jegyzőkönyve, 67. szám, 17–18. TtREL K439/4

81 Balogh Ferenc 1904, 73–74.

82 Balogh Ferenc: Nekrológ – Tóth Sámuel, DPL 19 (1899)/18, 271–272. Uő: Tárca – Tóth Sámuel jellemzése, DPL (1899)/18, 262–264.

83 Zoványi Jenő 1977, 655.

ben megválasztották rendes tanárnak, de csak 1886-ban foglalta el a katedráját.⁸⁴ Két évig tanult Svájcban és Németországban négy egyetemen: Zürich, Heidelberg, Göttingen és Jéna.⁸⁵ A fiatal Tóth Sámuel és Balogh Ferenc egyszerre kezdtek el a teológiai tanári munkásságukat.⁸⁶

Tóth 1869-ben a tiszántúli egyházkerület aljegyzője, majd 1872-től főjegyzője lett. Az oktatás mellett az egyházjog és egyházi kormányzás irányába mozdult el alig három évvel professzorrá válása után.⁸⁷ Munkássága is ezt tükrözi. Zoványi szerint: „A konventi gyűléseken mindenütt víve a vezetői jegyzői teendőket [...]. Irodalmi téren éppen ilyen irányú elfoglaltsága miatt nemigen működhetett.”⁸⁸ Csohány János is rámutatott, hogy „az egyházi közszolgálat elhalmozta teendőikkel. Különböző egyházi, szervezeti egységek gyűléseinek volt a jegyzője fel egészen a zsinatig. Az egyházkerületnek végül főjegyzője, azaz a püspök adminisztratív helyettese lett. Számos nyomtatott jegyzőkönyv; törvények és rendeletek gyűjteménye,⁸⁹ egyházi névtár,⁹⁰ adalékok a tiszántúli egyházkerület történetéhez⁹¹ került ki keze alól”.⁹² Tanulmányokat is írt a kollégiumi évkönyvekbe, és cikkeket jelentetett meg a *Debreceni Protestáns Lapban*, amelynek néhány évig szerkesztője is volt. Egyik korai főműve *Az egyházakat s belhivatalnokokat legközvetlenebbül érdeklő országos törvények, kormányrendeletek, egyházkerületi rendszabályok és intézkedések kivonatos gyűjteménye* (Debrecen, 1875) volt. Dogmatikai munkásságát vizsgálva sok újat Aranyhoz képest nem hozott. Elődje „masszív ortodoxiát” megjelenítő dogmatikai anyagát adta le. Rendszeres teológiai munkásságáról keveset tudunk,⁹³ rendszeres teológiai tankönyvei kéziratban maradtak. Az egyházkerületi teendők annyira lefoglalták, hogy tankönyvei „nem tükrözik a 19. század utolsó harmadának hazai és európai szellemiségét, abban sem a Jézus-kutatás, sem a modern tudományok kifejlődése nem jelenik meg”.⁹⁴ Ezt az űrt a dogmatörténetet oktató kollégája és barátja, az egyháztörténeti tanszéken munkálkodó Balogh Ferenc töltötte be, aki rengeteget publikált ilyen témákban. Azonban a diákok az új tantervi rendezés során a dogmatika tanszéken maradt

84 Balogh Ferenc 1904, 74.

85 Zoványi Jenő 1977, 655.

86 Beszédek, melyek a reformátusok debreczeni főtanodájában a hittanszakba beállított Tóth Sámuel és Balogh Ferenc tanároknak az 1866 évi november 6. a imatermében történt ünnepélyes beigtatásuk alkalmával tartattak, Debrecen, 1866.

87 Zoványi Jenő 1977, 655.

88 Uo.

89 Tóth Sámuel (közreadja): *Egyházi törvények az evangéliom szerint reformált magyarországi keresztyén egyházban*, Budapest, 1899, TtREK L2118.

90 Tóth Sámuel: *A magyarországi evangéliumi ref. egyház egyetemes névtára az 1886 évre*, Budapest, 1887, TtREK F639i.

91 Tóth Sámuel: *Adalékok a tiszántúli ev. ref. egyházkerület történetéhez*, Debrecen, 1894.

92 Csohány János 1988, 247.

93 Kovács Ábrahám 2010, 15–16.

94 Gaál Botond: *Kis tanszékből... i. m.*, 95.

hittan és szimbolika mellett teológiai enciklopédiát, apologetikát és Jézus élete című tantárgyat is tanultak.⁹⁵ Ezenkívül Tóth Sámuelről elmondható, hogy nemcsak a Debrecenben megjelent Hitvalló nyilatkozat egyik aláírója volt, hanem vitatkozott is a csodákat tagadó Bartha Mórral⁹⁶ és az igen szélsőségesen liberális P. Nagy Gusztávval is.⁹⁷

Őt követte *Eröss Lajos*⁹⁸ (1857–1911) püspökladányi lelkész, aki 1899 szeptemberétől volt az „elméleti teológia” professzora 1908-ig.⁹⁹ Eröss Lajos elődjeihez hasonlóan kollégiumi diák volt, a gimnáziumot és a teológiát is Debrecenben végezte, ahol a szeniori tisztségre is megválasztották. Balogh Ferenc közvetítésével Bázelen és Berlinben tanult. Külföldi tanulmányútjáról hazatérve segédlelkész-, majd rendes lelkézi szolgálatot végzett először Dévaványán, majd Kémer, Földes és Püspökladány gyülekezeteiben. Eröss egy ideig szerkesztette a *Debreceni Protestáns Lapot* is. 1908-ban tiszántúli püspökké választották Dicsőfi Józseffel szemben. 1909-ben Genfben részt vett a Kálvin-ünnepségen, a genfi egyetem ekkor tiszteletbeli doktorai közé fogadta.¹⁰⁰ A dogmatika professzoraként számos munkájával igyekezett betölteni az elődje által hagyott űrt. Rövid, mindössze kilencéves professzorsága alatt kiváló könyveket, tanulmányokat írt, melyeken a dogmatikai érdeklődést mutató Balogh Ferenc hatása érződik. Az 1895-ben megjelent *Apologetika* című könyve hitvalló válaszokat ad mind a Jézus-kutatásra, mind pedig a természettudományos kérdésekre. Református hittudományt is írt 1911-ben. Foglalkozott a hitvallások, a krisztológia és az összehasonlító vallástéológia kérdésével is. 1906-ban németből lefordította a Buddhista katekézist. Ez a rendkívül tehetséges dogmatikus hamar püspök lett, s igen fiatalon, mindössze 54 évesen hunyt el baleset következtében.

Az ő utóda lett *Lencz Géza* (1870–1932) 1909-től. A fiatal tanár 1914-től 1932-ig az új debreceni egyetemen folytatta működését mint a dogmatika és vallásbölcsezet tanára.¹⁰¹ A tanszék utolsó tanára még elődjétől is termékenyebb írónak bizonyult. A Kollégium kiváló diákjából lett professzor, külföldi tanulmányait Bécsben és Utrechtben végezte. Lencz „elődeihez képest sokkal jobban épített a 19. századi nagy német teológusok gondolataira”.¹⁰² Gaál Botond értékelése szerint Ritschl, Troeltsch és más mérvadó liberális teológusok hatása annyira érezhető volt dogmatikai felfogásán, amihez képest a barthi teológia újnak

95 Balogh Ferenc 1904, 75.

96 Tóth Sámuel: Nyílt levél Bartha Mór sályii ref. lelkész és szatmár-egyházmegyei képviselő úrhoz, EPL 2 (1876)/47, 385–387 (itt: 386). Részletesebb lásd: Kovács Ábrahám 2010, 71.

97 Tóth Sámuel: Husvétii igazság kérdéséhez, DPL 2 (1882)/16, 153–154 (itt: 153). A vita kifejtését lásd: Kovács Ábrahám 2010, 165–170., valamint 188 kk.

98 Balogh Ferenc 1904, 554.

99 Zoványi Jenő 1977, 181.

100 Csohány János 1988, 247.

101 Zoványi Jenő 1977, 368.

102 Gaál Botond: Kis tanszékből... i. m., 102.

hatott.¹⁰³ Ezzel szemben Koncz elemzése rámutat: Lencz állásfoglalása szerint a teológia egyházhoz hű tudomány. Így Csiky Lajossal, Erőss Lajossal az úgynevezett egyházas kálvinizmushoz sorolja.¹⁰⁴ „Mivel egyházhoz hű, ezért a hit és keresztyén bizonyosság, az üdvösség és a kijelentés változhatatlan tényein alapszik. Mivel pedig tudomány, ezért a történetben és életben meglátott vallásos igazságok megtagadására nincs joga, sőt kötelessége, hogy a »tudomány és a hit-hűség« alapján az »ige körül« lévő tudományos teendőket elvégezze, tudva azt, hogy az »Igén belülré« a tudomány behatolni nem képes, azt egyedül a hit és kegyelem munkája végezheti el.»¹⁰⁵

Az írásmagyarázati tanszéken éppen a korszak kezdetén történt váltás. Erdélyi Józsefet a fiatal *Menyhárt János*¹⁰⁶ (1850–1887) követte e tanszéken. Először 1850-ben helyettes hittanárként tanított, majd 1851. augusztus 15-én rendes tanárrá választották.¹⁰⁷ A frissen végzett diákokot és volt szeniort (1849) kötelezték egy nyugati tanulmányút megtételére, amely bevett kollégiumi gyakorlat volt. Így Göttingenben a keleti nyelveket oktató híres Heinrich Ewaldot hallgatta 1851–1852 között.¹⁰⁸ Csak külföldi tanulmányai után foglalhatta el professzori állását 1852-ben.¹⁰⁹ Menyhárt harmincnégy éven át oktatta a héber és a görög nyelvet, valamint az Új- és Ószövetséghez kapcsolódó tantárgyakat.¹¹⁰ A második tanszéken az ő „korszaka” végén vált szét az írásmagyarázati tanszék külön ó- és újszövetségi írásmagyarázati tanszékekre 1884-ben. „Menyhárt az újszövetségi tanszékot tartotta meg. Látása megromlása miatt kényszerült volna nyugalomba 1887-ben, de az ószövetségi professzor, a fiatalon elhunyt Bethlendi Endre halála miatt maradnia kellett. Akkor már vakon tanított kiváló precizitással. Fejből mondta az Újszövetség görög szövegét előadásain.”¹¹¹ Kevésbé ismert tény, hogy Menyhárt volt a Debreceni Hitvallás (1875) valódi megszövegezője.¹¹² A debreceni új ortodoxia meghatározó, szerény és nagy tudású tanára volt. Ebbe a tradícióba illeszkedett bele tanszéki utóda is, aki később majd az újszövetségi teológiai tudományokat oktatta.

103 Uo.

104 Koncz Sándor 1942, 119.

105 Lencz Géza: A keresztyénség vallástörténeti helyzete, Theologiai Szaklap 8 (1910)/1, 13–28., idézi Koncz Sándor 1942, 119.

106 Fekete Csaba: Menyhárt János élete és munkássága, kézirat, TtREK R3607.

107 Balogh Ferenc 1904, 53.

108 Balogh Ferenc 1904, 53. Fekete Csaba 1852/53-as tanévről tud, Balogh, a kortárs forrásokat szerző tanár, 1851–52-ről ír.

109 Fekete Csaba: Menyhárt János (Debrecen), kézirat, TtREK R3607, f. 2.

110 Balogh Ferenc 1904, 53.

111 Balogh Ferenc: Menyhárt János hittanár életrajza, DPL 20 (1900)/18, 273–275 (itt: 274).

112 Kovács Ábrahám 2010, 67 kk. Lásd a debreceni új ortodox hitvalló nyilatkozat létrejöttét: a Debreceni Hitvallás című alfejezetet.

Erdős József (1888–1914) árva gyermekként végezte el a Kollégium iskoláit. Az alma materben Balogh Ferenc, Menyhárt János voltak rá nagy hatással. Az osztrák fővárosba Balogh Ferenc kapcsolatai révén jutott el,¹¹³ ösztöndíjas diákként 1877-től Eduard Böhl formálta teológiai szemléletét. A bécsi professzor a hitvallásos ébresztő elberfeldi református lelkész, Kohlbrügge veje volt.¹¹⁴ Az ortodox kálvinizmust a gyakorlati életben is megélő elberfeldi gyülekezetben ismerkedett meg a lelkészi szolgálattal.¹¹⁵ Pancsovai, majd újsóvéi lelkészként működött, ezekben a német nyelvű református gyülekezetekben lelkészkedett debreceni professzorságáig. 1882-ben adta ki a *Debreceni Protestáns Lapban* a Heidelbergi Kátéről írt tanulmányát,¹¹⁶ ekkor már javában dolgozott a káté fordításán. Segítséget kért Balogh Ferenc-től, hogy küldje el neki a Szilágyi Ferenc-féle kátét.¹¹⁷

Kiemelkedő tette volt, hogy 1884-ben saját fordításában magyarul megjelenítette a teljes Heidelbergi Kátét. El egészen addig, „a XVIII. század második felében a cenzúra által megcsonkítottan adták ki Magyarországon”.¹¹⁸ Az újszövetségi tantárgyakat Menyhárt halála után, huszonhat éven át – 1888-tól kezdődően – Erdős József tanította, aki 1891-ben szerezte doktorátusát Bécsben.¹¹⁹ Erőss Lajoshoz hasonlóan 1913-ban a genfi egyetem tiszteletbeli doktori címmel tüntette ki. „Számos munkát bocsátott közre önálló kiadványban. Ezek túlnyomó része újszövetségi tárgyú. Termékeny cikkíró volt, sok szaklapnak dolgozott.”¹²⁰ A debreceni egyetemről vonult nyugalomba 1928-ban.¹²¹

113 Erdős József levele Balogh Ferenchez, Bécs, 1877. október 3. TtREK R1516, f. 1. Itt Balogh Ferencnek így címzi a levelét: „Nagytiszteletű úr, kegyes jóltevőm”.

114 Csohány János 1988, 247. Zoványi lexikona tévesen 1878-at adja meg bécsi ösztöndíjas évként. Erdős már 1877-ben kint van Bécsben!

115 Erdős József levele Balogh Ferenchez, Bécs, 1879. március 19. és április 3. TtREK, R1516. A levelezésből kiderül, hogy Erdős Genf-be szeretett volna menni, vagy még Edinburghba! Végül is anyagi nehézségek miatt és Böhl hatására Elberfeldbe mehetett.

116 Tóth Endre: A Heidelbergi Káté a magyar református gyülekezetekben és iskolákban, In: *Studia et Acta* 1, 293., Erdős József: A Heidelbergi Káté rövid története, DPL 2 (1882)/6, 51–52., 2 (1882)/7, 64–65., 2 (1882)/8, 75–76., 2 (1882)/9, 89–90., 2 (1882)/10, 97–98.

117 Erdős József levele Balogh Ferenchez, Pancsova, 1881. december 19. TtREK R1516, f. 1.

118 Victor János: A Heidelbergi Káté története, In: *A Heidelbergi Káté és a II. Helvét Hitvallás*, Budapest, 2010, 16–19.

119 Tanárkari jegyzőkönyv (1888. szeptember 3. 10. szám), f. 5. „Igazgató üdvözlően a megnyitó új iskolai év (1888/89) ezen első gyűlésén tanár társait, bemutatja theol akadémiánknak újonnan választott tanárát Erdős Józsefet, kérvén Isten áldását reá és működésére.”

120 Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái*, Budapest, 1893, II. kötet, 1411–1413.

121 Zoványi Jenő 1977, 179.

A harmadik teológiai tanszék is jelentős változáson ment keresztül a tárgyalat korszakban Révész Bálinttól kezdve Tóth Mihályon át Csiky Lajosig. A gyakorlati teológia diszciplínáit már a puritanizmus korszakában is tanították. Azonban az egyházkerületi közgyűlés elég későn, csak 1844-ben¹²² állította fel ezt az igen fontos katedrát, amelyet a későbbi püspökkel, *Révész Bálinttal* töltött be.¹²³ Révész a tanszéket 1855-ig vezette, amikor felcserélte a „jövedelmezőbb és nagyobb tekintélyt adó debreceni lelkészi tisztséggel”.¹²⁴

Utóda, *Tóth Mihály* (1857–1879) két évvel később, 1857-ben kezdte meg az oktatást mint professzor.¹²⁵ Külföldi tanulmányai alatt Bécsben és Berlinben diákoskodott, 1834 és 1836 között.¹²⁶ Tóth Mihályt is ott találjuk a Debreceni Hitvallást aláíró teológiai tanárok között, amelyet a szélsőségesen radikális, szabadelvű Ballagi-féle irányzattal szemben fogalmaztak meg.¹²⁷ Azonban Balogh Ferenc értékes naplójának egy-egy részlete rámutatott arra, hogy inkább politizáló, helyezkedő, nem igazán hitvallásos egyéniség volt, aki, ha csak lehetett, kerülte a nyílt konfrontációt.¹²⁸

Tóth Mihályt *Alsócsernátoni Csiky Lajos* (1881–1914) követte, aki igazán Balogh Ferenc „lelki gyermeke” volt. Csak a teológiát végezte Debrecenben,¹²⁹ a fiatal diák Edinburghban tanult a Skót Misszió ösztöndíjával két évet, s az ottani református egyházi ébresztő irány debreceni munkása lett.¹³⁰ Csiky valójában ötvözte magyar *kálvinista* gyökereit a külföldi evangéliumi hatásokkal.¹³¹ Az utóbbihoz segítségül hívta mind a skót evangelikalizmust, mind pedig a német pietizmust. Teológiai tanártársai közül kiemelkedett irodalmi termékenységgel. „Elsősorban a gyakorlati teológia tárgykörét gazdagította írásaival, de egyháztársadalmi és belmissziói munkáival úttörő szerepet játszott ezen a téren. Életét és munkásságát megismerve méltatlan a két világháború között támadt lekicsinylő értékelése és lovagi címének gúnyolása, melyet kiemelkedő munkájáért kapott a királytól, akárcsak Erdős József a Simai előnevet.”¹³² Hatalmas ívű teológiai munkássága nagyon sok diákra volt hatással. Számos területen írt hiánypótló szakkönyvet, és, Szabó Aladárhoz hasonlóan nagy formátumú, fáradhatatlan harcosa volt az evangélium hirdetésének, a magyar belmisszióknak.¹³³

122 Csohány János 1988, 212.

123 Czeglédy Sándor 1988, 556.

124 Csohány János 1988, 209.

125 Debreceni Heti Lap, (1880)/1, idézi Balogh Ferenc 1904, 72.

126 Balogh Ferenc 1904, 71.

127 Kovács Ábrahám 2010, 67–75.

128 Balogh Ferenc: Debreceni Napló, IV. ff. 336–337. (1872. március 7., csütörtök).

129 Csohány János 1988, 247.

130 Koncz Sándor 1942, 119.

131 Kovács Ábrahám: A debreceni új ortodoxia továbbélése. Csiky Lajos belmisszió teológiai elképzelései, *Mediárium* 6 (2012)/1–2, 75–99.

132 Csohány János 1988, 247.

133 Kovács Ábrahám: A debreceni új ortodoxia továbbélése... I. m., 75–99.

Az egyházkerület 1866-ban létrehozta az egyháztörténeti tanszéket, s ezt először 1864-ben említik az egyházkerületi jegyzőkönyvek.¹³⁴ A tanítást eredetileg *id. Révész Imre* debreceni lelkipásztornak szánták, aki egy év oktatás (1864–1865) után felmentését kérte. Ezután a fiatal *Balogh Ferenc* (1866–1913) bízta a feladatot, akit Menyhárt, Tóth Mihály és Tóth Sámuel tanártársaihoz hasonlóan külföldi tanulmányi út megtételére köteleztek. „Balogh a teológiát Debrecenben végezte az 50-es években. Seniori hivatalt viselt... [...]. Akkor még magyar irodalmár akart lenni.”¹³⁵ A fiatal Balogh franciaországi, angliai és skóciai peregrinációja (1863–1865) során szerzett evangéliumi tapasztalatai meghatározóvá váltak később a teológia és Kollégium lelkiségére nézve.¹³⁶ A magyar kálvinista hagyományokhoz igazította a skót református evangelikalizmust, a francia Réveil- és a német pietista hatásokat, és sajátosan mérsékelt ortodoxként adta tovább élő és hitvalló kegyességével diákjainak, amelynek jelentőségét diákok százainak munkássága bizonyította.¹³⁷ Végül is igazán ővele indult el a negyedik teológiai tanszék. A fiatal tanár 1865-ben kezdte meg munkásságát, mint ideiglenes tanár, majd 1866-ban rendes tanárként alkalmazták.¹³⁸ Csohány János értékelésében a következőket olvassuk: „Élete a teológiatörténet, kegyességtörténet és az ifjúság sokoldalú, öntevékeny munkára nevelésében korszakalkotó. [...] 1861–1914 között nem volt teológiai tanár Debrecenben, aki annyit publikált volna, mint ő. Nyomatott munkáinak száma meghaladja a háromszázat. Mindenekelőtt az egyház-, a magyar történetet és az irodalomtörténetet művelte, s más jellegű, köztük ismeretterjesztő írásai is megjelentek. Rendkívüli népszerűségét mutatja, hogy az ifjúság 1909-ben Erdős Károly senior kezdeményezésére márványtáblával jelölte meg Balogh Ferenc kedvenc előadótermét. Egy terem ma is az ő nevét viseli. [...] Halála után az egyetemé válásig már nem töltötték be katedráját.”¹³⁹

134 A Tiszántúli Reformált Egyházkerület Debrecenben 1864. évi April hó 7, 8, 9, 10, 11 és 12-dik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, Debreczen, é. n., 17., 66. szám. 1864 áprilisában a közgyűlés kimondta „hogy mihelyest pénzerőnk gyarapodása engedi, legelső feladatának fogja tekinteni azt, hogy theológiai intézetünk legalább egy új tanszék felállításával fejlesztessék” (66. szám). A 67. szám pedig hosszan értekezik arról, hogy Révész Imre hogyan utasítja vissza április 10- hön kelt levelében a hittanárrá választását! 17–18.

135 Csohány János 1988, 248.

136 Ötvös László: Balogh Ferenc életműve (1836–1913), Debrecen, 1997 (Nemzetközi theológiai könyv, 29), 119–128.

137 I. m., 129–132. „Balogh Ferenc mint kollégiumi nevelő”. Sokáig ez volt az egyetlen történeti összefoglalás, amely Balogh Ferenc hallgatóira tett jelentős hatására felhívta a figyelmet.

138 A Tiszántúli Reformált Egyházkerület Debrecenben 1866-dik évi október hó 2-6-dik napjain tartott második közgyűlésének jegyzőkönyve (Debreczen, é. n.), 10. említi a 111, 112, 113 számokat, azaz tárgypontokat, amelyek elmondják Balogh Ferenc egyöntetű megválasztását. Lásd még Zoványi Jenő 1977, 42.

139 Csohány János 1988, 247–248.

Az egyházkerület döntése értelmében 1884-ben megszerveződött az önálló ószövetségi írásmagyarázat tanszék is, amely az ötödik teológiai katedra lett. „Ezzel elválasztotta az írásmagyarázati tanszéktől, amelyet újszövetségi írásmagyarázatinak minősített át.”¹⁴⁰ Mint láttuk, eddig egyetlen tanszék, az írásmagyarázati tanszék látta el mind az ószövetségi, mind az újszövetségi tantárgyak oktatását. A régi írásmagyarázati tanszéket újszövetségi írásmagyarázat tanszékké minősítették át, az addigi professzor, Menyhárt János pedig a tanszéken maradt. Az újonnan alakult ószövetségi tanszék első professzora *Bethlendi Endre*¹⁴¹ (1850–1888) lett 1884-től, aki a kollégium zseniális növendéke volt, s több kollégájához hasonlóan végigjárta a diáktisztviselők útját a szeniorságig.¹⁴² Már diákkorában aktívan részt vett a Balogh által kezdeményezett Hittanszaki Önképző Társulatban (HÖT), amelynek 1875-ben elnöke is volt.¹⁴³ Négy évet (1876–1880) töltött külföldi ösztöndíjasként Edinburghban, Bázelen és Genfben. Érdemes odafigyelni, hogy mindegyik város a belmisszió és az ébredési mozgalmak fő centruma volt. Edinburgh a skót evangélikalizmus fellegvára, Bazel a svájci pietizmus egyik fő központja, míg Genf a Réveil meghatározó, a skót Robert Haldane¹⁴⁴ hatását mutató helye volt Henri Merle d’Aubignével az élen.¹⁴⁵ Külföldi tanulmányai alatt, ahogy levelezéséből kitűnik, őt is mélyen foglalkoztatták a dogmatikai és hitvallási kérdések. Leveleiben számtalan alkalommal részletesen összefoglalja az olvasott művekről saját véleményét.¹⁴⁶

1880-ban tért haza, mert segédtanári állást kapott a teológiai akadémián az 1880/81-es tanévre.¹⁴⁷ Csiky megjegyzi, hogy Bethlendi volt a legtöbbet külföldön

140 I. m., 248.

141 Zoványi Jenő 1977, 76. Ő Menyhárt veje volt!

142 Csohány János 1988, 248.

143 A főiskola hittanszaki önképző társulatának jegyzőkönyve, 2. kötet, TtREL II.24.h.2, f. 116. Lásd 1875. nov. 5. aláírását.

144 A. L. Drummond: Robert Haldane at Geneva 1816–17, Records of Scottish Church History Society 2 (1947)/9, 69–82.

145 Timothy C. F. Stunt, From Awakening to Secession: Radical Evangelicals in Switzerland and Britain, 1815–1833 (Edinburgh, 2000). Lásd: Kovács Ábrahám: The History of the Free Church of Scotland’s Mission to the Jews in Budapest and its impact on the Reformed Church of Hungary 1841–1914. Frankfurt am Main, 2006 (Studien zur interkulturellen Geschichte des Christentums 140), 61. Lásd még: Győri L. János (szerk. és kísérő tanulmányt írta, függelékkal ellátta): Merle D’Aubigné, Emlékbeszéd Kálvin felett, Debrecen, 2009 (Református művelődéstörténeti füzetek, 1).

146 Bethlendi Endre-levél Balogh Ferenchez, Edinburgh (1877. október 29.), ff. 12. A tizenkét oldalas levélben French, On parables, Van Osterzee, Dogmatika, Westcott, Farrar Life of Christ, Lightfoot, Life of Christ, Pál apostol leveleinek magyarázata van megemlítve. Ilyen összefoglalásokra ritkán van példa a Balognak írt levelekben. Vö. Erdős, Csiky, Dicsőfi, Márk stb. diákok által írott levelekkel.

147 „A debreczeni ev. ref. főiskola disztermében 1888. szeptember 11-dik napján, Erdős József theol. akad. tanárnak ünnepélyes beiktatása alkalmával elmondott beszédek”, In: Liszka Nándor (szerk.): 1888–89-iki évkönyv a Debreczeni Ev. Ref. Főiskola Akadémiai tanszakairól, Debrecen, 1889, 5.

tanuló magyar teológus abban az időben, ez idő alatt egyébként rengeteg könyvet gyűjtött össze. Kezdetben vallásbölcseleti és angol nyelvi tanár, továbbá 1882-től még franciát is tanít. 1883-tól az ószövetségi exegézis és a bibliai teológia oktatását is rábízák. Az 1884-ben felállított ötödik tanszék első rendes tanárává egyhangúlag választják meg, tanszékfoglaló beszéde *Isten és Izrael* címmel jelent meg.¹⁴⁸ „Három nagyobb tanulmányt közölt a *Debreceni Protestáns Lapban*, egyet az akadémiai értesítőben.”¹⁴⁹ Tanulmányaiban a filozófiai teológia nagyon egyéni felfogását láthatjuk. Eredeti gondolkodó volt, aki képes volt a rendszeralkotásra, de annak kiforrását betegsége megakadályozta. Megbízatását, sajnos, egy évvel később az 1886/87-es tanév első félévének végeztével vissza kellett vonni rossz elmeállapota miatt.¹⁵⁰ Ápolása kezdetben rokonainál történik, majd Budára kerül a lipótmezei tébolydába, ahol 1888. február 15-én halt meg, harmincnyolc évesen.¹⁵¹ Felesége Menyhárt Kornélia, aki Menyhárt János egyetemi tanár lánya, egy fiúgyermekük született.¹⁵²

A tanszék következő professzora *Dicsőfi József* (1859–1920) volt,¹⁵³ Menyhárt János már 1883-ban kiszemelte utódjának.¹⁵⁴ Végül is 1887-ben választották meg utódjául az újszövetségi tanszékre.¹⁵⁵ 1888 tavaszától azonban Dicsőfit áttették először Bethlendi helyettesítésére az ószövetségi tanszékre,¹⁵⁶ s ezen a tanszéken lett véglegesítve. Dicsőfi kollégiumi diákként tevékenykedett a Balogh Ferenc által alapított HÖT-ben, s Eröss Lajossal egyik meghatározó embere volt. Szenior-ságot viselt. A fiatal diák Lipcsében és Marburgban tanult tovább. Külföldön először a hitvallásos, zsidómissziót is támogató Franz Delitzschnél tanult, akivel Balogh Ferenc a Skót Misszió által személyes és szoros kapcsolatba került.¹⁵⁷

148 Bethlendi Endre: Tanári székfoglaló értekezésből mutatvány, DPL 4 (1884)/28, 225.

149 Csohány János 1988, 248.

150 „A debreczeni ev. ref. főiskola disztermében 1888. szeptember 11-dik napján, Erdős József theol. akad. tanárnak ünnepélyes beiktatása alkalmával elmondott beszédek. Tóth Sámuel emlékbeszéde Bethlendi Endre felett”, In: Liszka Nándor (szerk.): 1888–89-iki évkönyv a Debreczeni Ev. Ref. Főiskola Akadémiai tanszakairól, Debrecen, 1889, 5–7.

151 Csiky Lajos: Bethlendi Endre, DPL 8 (1888)/8, 58.

152 Dombi Lajos: Nekrológ, DPL 8 (1888)/9, 64–66.

153 A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület 1885. április hó 23–28 napjain Debreczenben tartott első gyűlésének jegyzőkönyve, Kiadta: Tóth Sámuel, Debrecen, 1885, 59. Dicsőfi Balogh Ferenc közeli tanítványi köréhez tartozhatott, hiszen 1885-ben kezelő könyvtárnokként dolgozott a főiskolai könyvtárban.

154 Csohány János 1988, 248.

155 Tanári székfoglalóját 1887. szeptember 11-én tartja „A synoptikus evangéliumok kritikája és apológiája” címmel, mely később nyomtatásban is megjelent, lásd DPL 7 (1887)/38, 331–333., (1887)/39, 340–342.; Főiskolai Évkönyv 1887/88, 5–63.

156 Balogh Ferenc 1904, 349.

157 Dicsőfi József levele Balogh Ferenchez, Lipcse 1883. december 18. TtREK R1516, ff. 8 (ff. 4–5).

Mindössze három évet oktatott a teológiai akadémián. Dicsőfi irodalmi munkássága is inkább a gyakorlati lelkészkesztés körébe vág. „Aranyszájú” papként emlegették a kortársak. Az ószövetségi írásmagyarázati tanszék 1890-ben megürült. Az egyházkerület rendezte a két exegetikai tanszék sorsát.¹⁵⁸ Pályázatot írt ki, amelyet Sass Béla nyert meg a krassói Ferenczi Gyula ellenében.¹⁵⁹ Az újszövetségi exegézis tanszéken Erdős József maradt.¹⁶⁰ Az egyházi közéletben egyházkerületi főjegyzőségig emelkedett.

Dicsőfit *Sass Béla* követte, aki Menyhárt után huszonnégy évet (1890–1914) oktatott az ószövetségi tanszéken. Fialat diákként tevékenyen részt vett a HÖT-ben először pénztárosként és alelnökként serénykedett. Egy ideig még a Közlönynek is ő volt a szerkesztője. 1886–87-ben szenior volt, majd gimnáziumi segéd-tanár lett. A teológiai tanárok közül Balogh Ferenc és Bethlendi Endre mellett ő tartózkodott legtöbbet külföldön, hiszen összesen három évet töltött Berlinben, ahová 1887. október 10-én iratkozott be.¹⁶¹ Nemcsak a Révész Imre, Menyhárt János és Balogh Ferenc nevével fémjelzett debreceni új ortodoxia hagyományával találkozott, és nemcsak a Csiky-féle egyházas kálvinizmus érintette meg, hanem nyelvészeti érdeklődése miatt hatott rá a liberális teológia is. A német fővárosban a liberális Otto Pfleiderer, rendszeres teológus Baur-tanítvány, a szintén Baur-tanítvány August Dillmann, valamint az azok iskoláját ellenző Bernhard Weiss előadásait hallgatta.¹⁶² Sass huszonöt évesen lett professzor; néhány nagyobb, jobbára ószövetségi dolgozata jelent meg részben önállóan, részben évkönyvben. Az egyházi közélet tevékeny munkásaként szerkesztette a *Debreceni Protestáns Lapot*. Életútja két vonatkozásban is hasonlított Tóth Sámuel pályájához: egyrészt igen fiatalon lett teológiai tanár, másrészt különböző testületekben töltött be vezető szerepet. Többek között tagja lett a Kollégiumi Igazgatótanácsnak és az Egyetemes Konventnek, illetve jegyzője az 1904–1907 között üléselő törvényalkotó zsinatnak. „A konventi és zsinati jegyzőkönyvek nyomtatásban történő kiadása és az 1907. évi magyar református törvénykönyv nyomdába bocsátása az ő feladata volt. Kitűnő adminisztráló tehetsége és nagy munkabírása volt.”¹⁶³ Munkásságát kinevezett egyetemi tanárként 1914-től a debreceni Tisza István Egyetemen folytatta, ám 1928-ban „megkapta a hazahívó szót az ő mennyei urához”.¹⁶⁴

158 Az Ev. Ref. Tiszántúli Egyházkerület 1890. június hó 2–6 napjain Debreczenben tartott első gyűlésének jegyzőkönyve, Kiadta: Tóth Sámuel, Debreczen, 1890 (1890. június hó, 143. szám), 97–99.

159 Az Ev. Ref. Tiszántúli Egyházkerület 1890. június hó 2–6 napjain Debreczenben tartott első gyűlésének jegyzőkönyve, Kiadta Tóth Sámuel, Debreczen, 1890 (1890. június hó, 161. szám), 111.

160 Balogh Ferenc 1904, 544.

161 Uo.

162 Balogh Ferenc 1904, 543.

163 Csohány János 1988, 248.

164 Uo.

A hatodik teológiai katedrát, a belmissziói tanszéket 1913-ban alapította meg az egyházkerület a gróf Dégenfeld-Schomberg Imre főgondnok gyermekei által létesített alapítványból.¹⁶⁵ Első professzora az a *Kiss Ferenc* (1913–1933) püspökladányi esperes lelkész volt, „aki a belmisszió, a társadalmi felemelkedés munkaterületén már bizonyította ismereteit és rátermettségét”.¹⁶⁶ A kultuszminiszter őt nevezte ki a debreceni egyetem első rektorává 1914-ben.¹⁶⁷ Az ő életén is látható a nagy formátumú Balogh Ferenc nevelői hatása, hiszen rajta keresztül kerül ki Böhlhöz, Bécsbe.¹⁶⁸ Kiss 1931-ben megszervezte és 1945-ben bekövetkezett haláláig vezette az Országos Református Szeretetszövetséget. Irodalmi művei többnyire beszédek és irodalomtörténeti értekezések, cikkek, de írt – Csiky Lajoshoz hasonlóan – bevezetést a lelkigondozás és a belmisszió elméletébe és más elméleti teológiai dolgozatokat is.

A teológia tanárok közül minden volt debreceni diák részt vett az évszázadokon át működő peregrinációban. A debreceni oktatás sajátossága többek között abban állt, hogy minden egyes diák a Kollégiumban tanult, azaz hazai nevelés volt, és ez közvetetten is szavatolta az ortodox teológiai szemlélet fennmaradását. A 19. század második felében a katedrák száma egyértelműen bővült, a tanárok szakmai arculata egyre rétegzettebbé és specifikusabbá vált. A korábban kizárólagos német, holland és svájci befolyás mellett megjelent a skót is, amely jelentős hatást fejtett ki a debreceni teológián a diákokkal talán legtöbbet foglalkozó Balogh Ferencen, majd Csiky Lajoson, Bethlendi Endrén, Erdős Józsefen és Kiss Ferencen keresztül egészen Erőss Lajos püspökig. Emellett a német és svájci szálon is inkább a hagyományos, ortodox nézeteket valló diákok kerültek be a tanári karba, többé-kevésbé megtartva az ortodoxia hitvallásokat értékelő nézeteit. 1850 és 1914 között a mérsékelt teológiai ortodoxia és az egyházas kálvinizmus uralta a teológiai oktatást Debrecenben.

165 Balogh Ferenc 1904, 586.

166 Csohány János 1988, 248.

167 Fekete Károly (szerk.): Kiss Ferenc életműve, Budapest, 2012, 21–22.

168 Balogh Ferenc 1904, 587.

3. Nevelés a teológián

3.1. A hit és nemzet együttélése: Istenszeretetre és hazaszeretetre nevelés

A hazafiasság, a nemzettudat ápolása mindig is szerves része volt a kálvinista hagyománynak, amely a szabadságharc bukása után még erősebbé vált. A tanárok és diákok számára magától értetődő volt a nemzeti identitás megtartása. Ezt számos történet szemlélteti. Az önkényuralmi rendszer idején például a diákok egy esti szórakozás során heves összetűzésbe kerültek a császári katonasággal (1850. november 25.). Ezt az Aranyi István dogmatikaprofesszor által vezetett iskolai altörvényszék tárgyalta.¹⁶⁹ Kifelé látványosan szigorú dorgálásokkal igyekeztek eleget tenni az állami elvárásoknak, hiszen a professzorok tudatában voltak annak, hogy veszélyes dolog összetűzésbe kerülni a császári hatalommal. A tanárok, ahogy csak tudták, védték a diákokat, az államhatalom pedig félt mindenfajta demonstrációtól. Még egy évtizeddel később is szükségesnek találta Benedek Lajos tábornoszernagy, Magyarország ideiglenes politikai kormányzója, hogy rendeletben¹⁷⁰ emlékeztesse a szuperintendenst a deákok intésére, mely szerint mindenféle tüntetésektől tartsák távol magukat.¹⁷¹

A debreceni tanárok és lelkészek határozottan szemben álltak az *Entwurf*, majd a pátens németesítési és „katholizáló” törekvéseivel. Id. Révész Imre, az egyháztörténeti katedra első professzora, debreceni lelkész fogalmazta meg azt az alapelvet, amely a debreceni reformátusságra és a Kollégiumra is jellemző volt: „...az iskolákban ne a törvényen álló stathatalom – akár *respublica*, akár más legyen az, – hanem a Jézus Krisztus legyen a vezértanító, mert ő az volt tegnap, aki ma és aki leszen mindörökké. Más fundamentumot nem vethet senki sem, a tanintézetekben s az emberiség egyetememes képződésében sem. A presbyterianus skótok ezt írták hajdan zászlójukra: »a Krisztusért, és az ő koronájáért«. Én ezt írom: »a Krisztusért és az ő tanítói méltóságáért«. Másik oldalára pedig: »A magyar nyelvért és nemzetiségért.«.”¹⁷² A hazafiasság és protestantizmus ily módon kapcsolódott össze sok református diák számára.

A protestáns pátensharc idején a teológus diákság is kivette a részét a passzív ellenállásból. A Kistemplomban tartott híressé vált 1860. január 10-ei egyházkerületi gyűlés után az egyház vezetői tárgyalásra mentek.¹⁷³ 1860. február 4-én a vasúttal visszaérkezett Balogh Péter helyettes szuperintendenst a diákok – a szu-

169 Balogh Ferenc 1904, 287–288.

170 1860. május 20. 1256. szám.

171 Balogh Ferenc 1904, 307.

172 Révész Imre ifj.: Révész Imre élete... i. m., 56.

173 Fürj Zoltán: Egyházkerületi közgyűlés a Kistemplomban, In: Baráth Béla Levente–Fürj Zoltán (szerk.): A Protestáns Pátens és kora, Debrecen, 2010 (Harsányi András Alapítvány kiadványai, 14), 121.

ronyokkal felfegyverkezett császári katonaság előtt – fáklyás felvonulással kísérték haza, és mindenfelé szónoklatok hallatszottak.¹⁷⁴ A hazafias érzelmek egyik szép kicsúcsosodása az első március 15-e megünneplése volt 1861-ben. E később nemzeti ünneppé váló kezdeményezésben elől jártak a Debreceni Református Kollégium diákjai. A diákok a tanári kar engedélye és előzetes hozzájárulása nélkül éjszaka egybegyűltek a Kollégium énektermébe lakomára. Akkor az akadémiai ifjúság százharminc főből állott, amelyet a szénior Miklovicz Bálint, későbbi hódmezővásárhelyi lelkész és Varga József contrascriba vezetett.¹⁷⁵ A nemzeti érzelem és a protestáns vallás összekapcsolódása itt is tetten érhető. Azonban ahogy a kiegyezés megtörtént, a szekularizáció rohamos mértékben kezdett utat törni az egyház kebelében. A nagy hatású id. Révész Imre az iparosodás és a vele járó modernizáció által felgyorsuló elvilágiasodással szemben is a „református vallásos öntudat” megtartó erejében bízik, amely szorosan összekapcsolódik számára a nemzeti jellemmel: „ha a mi népünk ma elveszti vallásos öntudatát és önbecsérzetét, holnap már nemzeti nyelve és hazája iránti szeretetét kezdi elveszteni”.¹⁷⁶ Ez a gondolat azonban nem minden esetben állta meg a helyét, hiszen a kevésbé vallásos reformátusok is jó hazafiak lehettek.

3.2. Vallásos nevelés, istentiszteletre járás – templommulasztás

A Kollégiumban a diákok templomba járásának vallásos érzületből vagy éppen tradícióból fakadó kötelezettsége hosszú évszázadokon keresztül magától értetődő volt. Azonban 1863-ra olyan mértéket öltött a diákok vallásos buzgóságának hiánya, hogy az egyházkerületi közgyűlés is foglalkozott ezzel a kérdéssel.¹⁷⁷ A helyzet komolyságát a nyomtatásban megjelenő határozat indoklása is mutatta: „miután a felsőbb tudományokat hallgató főiskolai tanulók számosan arról tettek elég szomorú és tisztességes tudományok tanulóitól épen nem várt bizonysgot, hogy az erkölcsi önérzet nem munkálkodik bennök oly hathatósan, hogy attól vezérelve, minden kényszerítés nélkül is készek lennének vallásos indulataikat az isteni tisztelteken való megjelenések által is kimutatni”.¹⁷⁸ A kerület jegyzőkönyvéből értesülünk a templomba járás menetéről. A kollégiumi diákok negyedórával a harangozás előtt összegyűltek a kijelölt terembe, ezután névsorolvasás következett, majd az esküdt vezetésével átvonultak a templomba. E szép tradíciót

¹⁷⁴ Balogh Ferenc 1904, 309.

¹⁷⁵ Uo.

¹⁷⁶ Révész Imre ifj.: Révész Imre élete... i. m., 54.

¹⁷⁷ A Tiszántúli Reformált Egyházkerület (sic!) Debrecenben 1863-dik évi augusztus hó 5, 6, 7, 8 és 9-dik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, Debrecen, 1864, 1–41 (itt: 7–8). 26. szám. TtREL II. K439/4. (Egybekötve: 1860. okt. 6.–1871. aug. 13.)

¹⁷⁸ „Az 1863-dik auguszt. egyházkerületi közgyűlés 26-dik számú határozata”, In: Iskolai törvények a reformátusok debreczeni főiskolájában felsőbb tudományokat hallgató tanulók számára, Debrecen, 1869, 12.

kikezdte a modernizációval együtt járó szekularizáció. A probléma olyan mértékű volt, hogy még azt is le kellett írni, miszerint a diákok a templomban „tanári felügyelet alatt magokat a hely szentségéhez illőleg viselve, az istentisztelet végéig bennmaradni, adandó alkalmakkor urvacsorájával is élni oly szoros meghagyással köteleztetnek, hogy ki e vallásos kötelességének teljesítését elmulasztja”¹⁷⁹, azt felelősségre vonták. Ha valaki három ízben mulasztott, azt intés, dorgálás és szüleinek tudósításával igyekeztek fegyelmezni. Aki olyan vásott volt, hogy még ez után is büntetésre szorult, annak iskolai bizonyítványába, az erkölcsi rovatba beírták: „istentisztelet gyakorlásában hanyag volt”.¹⁸⁰ Amennyiben az érintett diák jótéteményes hallgató volt, akkor az ezt a kiváltságot elvesztette.

A kiegyezés politikai és vallási szabadságot hozó légkörében óhatatlanul terjedt a vallástalanság. A társadalom átalakulóban volt. A Kollégiumban olyan sok probléma adódott az istentiszteletek látogatásával, hogy a kerület a tanári kart az 1867-ben másodjára kiadott iskolai törvényekben kilenc olyan módosításra kérte fel, amely a templomba járást szabályozta a már fent leírt módon.¹⁸¹ Két évvel később, az 1869-ben kiadott iskolai törvények is foglalkoztak a mulasztások kérdésével.¹⁸² A korszakban a vezető egyházi férfiak között ingadozás figyelhető meg abban, hogy kik és miért tartották elengedhetetlennek a templomba járást. Egyesek a tradíciót, vagy éppen a hitből fakadó vallásos életet szem előtt tartva fontosnak ítélték annak magától értetődő „kötelező” voltát, míg mások inkább a korszellemmel haladva az egyéni szabadságot helyezték előtérbe. Nagy Sándor szerint az ifjúság vallásos nevelésében a tárgyalt korszakban általában igen szabadelvű felfogás dívott. „Az előző század *felvilágosodása*, melynek eszméitől az iskola akkor még az ifjúságot az orthodoxia kínai falával igyekezett elzárni, most *liberalizmus* néven támadt fel, s divatos világnézetével még az iskola hivatalos szerveinek és az egyházkerület legkiválóbb férfiainak a gondolkodását is rabul ejtette.”¹⁸³ A Kollégium kerettörténetét megíró Nagy Sándornak igaza van abban, hogy az 1860-as évek elején a neoabszolutizmus alatti politikai rendszerben a teológiai látásmódot a németországi, svájci és hollandiai egyházi események, valamint teológiai irányzatok látásmódjai határozták meg. Bizony id. Révész Imre és sokan mások is a protestáns szabadságot abban is látták, hogy az egyént nem szabad kényszeríteni az egyházas életre. Révész optimizmusa egyházszeretetéből fakadt, mások a kortárs divatos nevelési elveket vallották. Nyilvánvaló, hogy „az 1862-i iskolai törvények »vallásosságot illető« rendelkezései már ilyen szellemben készültek”.¹⁸⁴ Meglepő, hogy az ifjúság vallásos kötelességeire vonatkozó törvények alig pár

179 Uo.

180 Balogh Ferenc 1904, 314.

181 Iskolai törvények a reformátusok debreczeni főiskolájában felsőbb tudományokat hallgató tanulók számára, Debrecen, ²1867. Idézi: Balogh Ferenc 1904, 314.

182 Iskolai törvények a reformátusok debreczeni főiskolájában felsőbb tudományokat hallgató tanulók számára, Debrecen, 1869, 12.

183 Nagy Sándor 1940, 268.

184 Nagy Sándor 1940, 268.

mondatosak. A törvény szövege ezt mondja: „Az igaz műveltségnek, legszebb virága az észszerű és keresztyén vallásosság s ennek, valamint egyfelől igen természetes nyilatkozata: úgy másfelől kétségkívül hatályos ébresztője a külső istentisztelet gyakorlása. Ehhez képest, valamint minden embernek: úgy főleg a tudományok körül forgolódnak tisztök a külső isteni tiszteleten minél többször megjelenni.”¹⁸⁵ Ehhez a szöveghez az egész korszakban nemigen nyúltak hozzá.

Bizonyára magától értetődőnek tartották – főként a tradíció miatt – a templomba járást. De ahogy láttuk és látni fogjuk, Debrecenben is voltak szabadelvű hangok az oktatásban. Igaz, ez sohasem volt olyan mértékű az egyházkerület igazgatásában, mint Budapesten. A teológiai oktatás tartalmát pedig a hagyományos tradicionális teológia uralta. A racionalizmus olyannyira kikezdte a 19. században az egyházat, hogy a liberális teológiát valló lelkészek némelyike még az úrvacsorát is feleslegesnek tartotta. Ballagi Mór, az egyik legprominensebb protestáns teológus így nyilatkozott: „Nem hazugság-e az, ha a szeretetvendégséghez járulva, a hivatalos egyházi formula szerint elmondjuk: »Tegyünk vallást hitünk-ről« és teszünk ünnepélyes vallomást oly dolgokról, melyeknek egy részét nemcsak hogy nem hisszük, hanem akarva sem hihetjük, mert előrehaladt ismereteink szerint csak úgy nem gondolhatók, mint a négyszögletű kör vagy a fából vaskarika.”¹⁸⁶ Az ilyen vélemények alapján bizony sok egyházi képzésben résztvevő diák elbizonytalanodott. Az egyház hitelességét, illetve annak alapjait, a dogmákat és hitvallásokat éppen a rendszer oszlopos tagjai kérdőjelezték meg és kezdték ki. Bár az őszinteséghez nem fér kétség, de éppen ezek a kortárs teológiai kérdések késztették arra a debreceni lelkészeket, például Révész Imrét, továbbá az egyházkerületi vezetőséget és a teológiai tanárokat, hogy megfogalmazzák, mit is jelent nekik a keresztyén hit.

A liberális gondolkodás a vallást az észszerűség mérlegén értékeli, s csak a műveltség függelékeként kezeli. Ebből fakadt, hogy az egyén szabadsága felülírta a közösségi lét vallásos formáit.¹⁸⁷ Mivel a korban a reformátusok többsége inkább megszokásból, mintsem személyes hitbéli döntésből fakadó meggyőződésből járt templomba, és a protestantizmusban kultúrát és vallást, mintsem élő hitet látott, így a templomba járás mulasztása nem tűnt Isten előtti véteknek. Pedig a Heidelbergi Káté, a református egyház szimbolikus irata, valamint Kálvin is magától értetődőnek és természetesnek látta, hogy a hívő református keresztyén templomba járása hálás istentisztelete a bűntől megváltott embernek. Bár a teológia

¹⁸⁵ Iskolai törvények a reformátusok debreceni Főiskolájában felsőbb tudományokat hallgató tanulók számára, Debrecen, 1862, 2. Lásd még: Iskolai törvények, 1869, 9. V. szakasz.

¹⁸⁶ Ballagi Mór: Ballagi Mór felolvasása, In: Kovács Albert–Laukó Károly (szerk.): A Magyarországi Protestánsok évkönyve, Budapest, 1871, 6–23 (itt: 21). Vö. Révész Imre: A magyarországi egyházi reformegylet hatvanas, októberi kongresszusa, Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező 3 (1872)/1–2, 9–22 (itt: 13, 20).

¹⁸⁷ Nagy Sándor 1940, 268.

tanári kara már az 1860-as évek végén összetűzésbe kerül a szélsőséges teológiai liberalizmussal, azonban a társadalmi liberalizmus és annak egyházra gyakorolt hatása létezett Debrecen és a Kollégium életében is. Az 1860-as évek éppen azt a lelki vajúdat reprezentálják – mind a diákok templomba nem járása, mind pedig a kialakuló hitviták során –, hogy a társadalomban az egyéni értékeket túlhangsúlyozó liberalizmus nagy teret hódított főként az értelmiség körében. A városok az iparosodás miatt hihetetlen mértékben elvilágiasodtak. Természetesen a mezővárosi jelleget hordozó Debrecen általában konzervatívabb és tradíció-tisztelőbb volt, mint a gyorsan iparosodó, kevés reformátussal és még kevesebb magyar etnikai elemmel bíró Budapest. Azonban Debrecenben is mindvégig erősen jelen volt a liberális korszellem. Balogh Ferenc erre többször is utal naplóiban. Molnár György egyházkerületi jogász és bizonyos kérdésekben a hatvanas évek elején még Révész Imre is bizony a liberális nevelési irányt képviselték, nem beszélve a Sárospatakról a századfordulón Debrecenbe kerülő Mitrovics Gyuláról. A liberális felfogás szerint az istentiszteletek gyakorlásának az iskolai törvényekben leírt felfogása mellett – ahogy Nagy Sándor írja – „nem is lehet aztán a templommulasztást másnak tekinteni, mint aminek a törvény is tekinti, t. i. »hanyagság«-nak, amit az iskola fegyelmező hatósága most már csak *figyelmeztetéssel, intéssel és dorgálással* büntet”.¹⁸⁸ A Rousseau nevelélméletét valló Molnár György elve az volt: semmi vallásos oktatást nem kell adni a gyermekeknek, 18 éves korában válasszon magának vallást, ő nem is akarta fiát vallásórákra bocsátani.¹⁸⁹

Hajnal Ábel esperes, Litkei Péter egyházmegyei képviselő és mások a tradíciót és a keresztyén köteleiséget tartották elsődlegesnek a nevelésben. Nem tudták elfogadni a mértéktelen liberalizmust, amelynek a templommulasztás az egyik terméke volt. Balogh Ferenc fel is jegyezte: „a templommulasztás szokatlan mérvet öltött, 1867. november 12-én 67-en idéztettek első izi mulasztásért, vegyesen hitészek, jogászok, bölcsészek”.¹⁹⁰ Ekkor összesen 481 akadémiai hallgató tanult a Kollégiumban, vagyis 13 százalék feletti volt a renitens diákok száma.¹⁹¹ Az egyházkerület „kényszerítő eszközeinek részletes alkalmazása és ellenőrzése keménynek tetszett az ifjúság előtt, s a kor vallásellenes áramlata s az egyéni szabadság emelkedő érzete táplálta az elégtelenséget és ellenállást”.¹⁹² Ezt a korszakot Balogh Ferenc, a későbbi teológiai tanár akkor még maga is a mérsékelt liberalizmussal szimpatizáló, de a hagyományt szerető diákként élte át. Balogh

188 Uo.

189 Uo.

190 Balogh Ferenc 1904, 319.

191 Zsigmond Ferenc 1937, 266. Az akadémián tanuló diákok száma: bölcsész (256), joghallgató (126), teológiai hallgató (99). Hét évvel később, 1873-ban a diákok száma 412 fő volt a tanév elején. Ebből 194 fő bölcsészhallgató, 111 joghallgató és 102 teológus volt. Forrás: A Tiszántúli Reformált Egyházkerület Debrecenben 1873. április 19, 20, 21, 22 és 23 napjain tartott első közgyűlésének jegyzőkönyve (1873. április, 45. szám), 17.

192 Balogh Ferenc 1904, 319.

végigjárta a kollégiumi tisztségek ranglétráját: 1860/61-ben esküdtfelügyelő lett, majd az 1861/62-es tanévben a *contrascriba* tisztségét töltötte be, szerkesztve a *Heti Közlönyt*, és végül 1862/63-ra a szeniori tisztséget nyerte el.¹⁹³

A liberalizmus sokszor szélsőséges, gyakran egyházellenességbe forduló állásfoglalásait elsősorban Budapesten és a gyorsan iparosodó városokban fogalmazták meg. Balogh rámutatott, hogy „a »Magyar Újság« és »Századok« egyházellenes irányban mozgatták az ifjúságot... A napi országos lapokban minden volt a vallást romboló cikkek. A Honban Horn Edétől páratlan heves cikk jelent meg 1869-ben. Sokan felháborodtak az ilyen cikkek olvasása alatt.”¹⁹⁴ Egyértelmű, hogy a kiegyezés utáni felszabadult légkörben az egyházakat is jobban elérte a társadalmi változások szele, melyek révén egyre több ember került a városokba, új eszméket kezdtek hirdetni a tradicionális háttérből jövő, zárt, ezért sokszor konzervatívabb gondolkodású vidékről származó embereknek. A diákság, mint mindig, nagyon nyitott volt az újításokra, amelyek elsősorban liberális közegben szoktak megjelenni. A kortárs teológiai tanár, Balogh szerint éppen a korszellem érezte a hatását a rendkívül nagyarányú templomlátogatás mulasztásában. Jóval később a történetíró Nagy Sándor is hasonló véleményen volt: „a vallásos kötelességeknek egyedül a templomlátogatásban való összefoglalása, e kötelesség gyakorlásának is szabadelvű értékelése mihamar érezte káros hatását”.¹⁹⁵ A Kollégium ősi hagyományait, a vallásos nevelés egyik pillérét, az istentiszteletre járást döngette a szélsőséges társadalmi liberalizmus egyházellenes kritikája. 1871-ben is tárgyalta az egyházkerület a kérdést, akkor a tradicionális nevelési elvek érvényesültek, azonban 1873-ban az új iskolai törvény alkotásakor megfordult a kocka. Az ezzel foglalkozó egyházkerületi közgyűlés a két évvel azelőtt hozott határozatát megváltoztatta, s „a templomba járás kényszerét valamennyi tagozat mindennemű tanulójával szemben megszüntette”.¹⁹⁶ A tradíciót és hitvalóságosságot markánsan védő Balogh Ferenc meg is jegyezte: „így a kerület arcot változtatott, 1863-iki végzését hatályon kívül tette s a 300 éves régi törvény (*Antiqua lex X. articulus*) kiesett a törvények sorából”.¹⁹⁷ Találósan rámutatott arra is, hogy „a kor a törvényeket is eltörli, a templomi idézések eltűntek a törvénytörvények jegyzőkönyvéből. Egyik végletből a másikba ugrás következett be”.¹⁹⁸ Tanárként, aki maga a példamutatás, de az irányt adó nevelés híve is volt, elszomorodva írja: „Azóta számos a példa, hogy p. o. joghallgató (a magasb rangúak közül is) négy évi itt tanulása alatt soha nem volt templomban, egy lelkészt sem hallgatott... mert semmi ellenőrzés sincs, a tanárkari felülről buzdítás serkentési módja is elmaradt.”¹⁹⁹ E történetek tükrében érdemes odafigyelnünk Balogh nevelői mun-

193 Ötvös László: Balogh Ferenc életműve... i. m., 117–118.

194 Balogh Ferenc 1904, 319.

195 Nagy Sándor 1940, 268.

196 I. m., 269.

197 Balogh Ferenc 1904, 320.

198 I. m., 321.

199 I. m., 319–321.

kájára, hiszen éppen a hatvanas évek végén hozza létre a rendkívül sok teológus diákra pozitív hatást gyakorló Hittanszaki Önképző Társulatot. Ez az időzítés nem véletlen. Bár a HÖT nem nevezhető belmissziói és ébredési irányultságúnak, de tradicionális egyháziasságot képviselő, a progresszív változásokat befogadó diáktársulatnak igen. Ebből az egyháziasságot fontosnak tartó diákkörből rengeteg neves egyházi férfiú került ki, akik továbbvitték a Balogh-féle szellemiséget.

4. A debreceni teológiai oktatás irányultsága: a mérsékelt racionalizmusból a közvetítő teológián át az új ortodoxia felé

4.1. Az új ortodoxia kora

A debreceni teológiai oktatás mindig figyelemmel kísérte a nyugat-európai protestáns teológiákon történő változásokat. A tizenkilencedik század közepéig a diákok fő peregrinációs helyei a németországi, németalföldi és svájci területek voltak, így az ottani teológiai irányzatokat ültették át hazai talajra. Itthon még javában élt a német nyelvterületről hazahozott racionalizmus, amikor Nyugaton azon már rég túllépett a teológiai fejlődés – akár a schleiermacheri romantikus teológiát, akár a szárnyát bontogató liberalizmust tekintjük. Ennek egyik fő oka a peregrináció tiltása, illetve korlátozása volt (1715–1825). Ehhez kapcsolódott, hogy a teológiai tanárok és diákok könyveket sem tudtak behozni külföldről, melyek terjeszthették volna a modern szellemiséget. Nem felejtendő el az sem, hogy a napóleoni háborúk szintén akadályozták a peregrinusok külföldre jutását. Ezenkívül a latin nyelv kezdett visszaszorulni az oktatásban, amely évszázadokon keresztül a teológiai gondolkodás közvetítő nyelve volt a német és magyar protestáns közösségek között.²⁰⁰ Végül megemlíthetjük, hogy a hazai protestáns irodalmi életet is jelentősen korlátozta a katolikus államhatalom.

A hazai teológiai irányzatok megértéséhez fontos határozottan elkülöníteni a racionalizmust és a schleiermacheri romantika hazai adaptációját. Az utóbbit a liberális protestantizmus hozta létre.²⁰¹ Egyházi berkekben a racionalizmus sokszor egyházellenességbe csapott át, míg a liberálisok megpróbálták a tudományt és a hitet sajátosan összehangolni és az egyházért kívántak munkálkodni. Ők nem a rombolásra, hanem az építésre tették a hangsúlyt. A racionalizmusról, Ravasz László alapján elmondhatjuk, hogy a „mi racionalistáink csaknem valamennyien keverék-teológusok”.²⁰² Koncz Sándor három eltérő irányzatot különböztetett meg a hazai racionalizmusban: a filozófus racionalistákat, a szupranaturalistákat

200 Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon... i. m., 200.

201 Koncz Sándor 1942, 36.

202 Ravasz László: Az igehirdetés elmélete, Pápa, 1915, 226.

és a pozitív racionalistákat.²⁰³ Péterfi Károly (1790–1873), a filozófiai racionalista marosvásárhelyi tanár a kantianus Wilhelm Traugott Krug (1694–1768) híve.²⁰⁴ A debreceni esperes, Szikszai György (1738–1803) és Budai Ézsaiás (1766–1841) tiszántúli püspök olyan értelemben szupranaturalisták, hogy a pietizmus tanait észszerűen igyekeztek megfogalmazni.²⁰⁵ Tételeik eltérnek a racionalizmus által hirdetett igazságoktól, de azokat teljesen a racionalizmus logikájával igyekeznek megmagyarázni és bizonyítani.²⁰⁶ Pozitív racionalista pedig Somosy János (1783–1855) sárospataki tanár, aki a kijelentést az ész határain belül szemléli. Koncz szerint az előző három teológiai racionalizmus mellett létezett egy „vulgáris racionalizmus”²⁰⁷ is, melynek képviselői: Báthori Gábor (1755–1842) és Bodola Sámuel (1790–1866)²⁰⁸ püspökök, Tompa Mihály (1817–1868) hanvai lelkész voltak. A reformkor nagy protestáns alakjai, mint például Fáy András (1786–1864) és Zay Károly (1797–1871) írásaikban szintén egyértelműen a racionalizmust képviselik.²⁰⁹

Debrecen sem volt mentes a racionalizmus nagy szellemi hatása alól. Az 1800-as évek elején számos fontos tankönyv jelent meg Debrecenben, és legtöbbszörük a Wolff filozófiája által képviselt racionalizmus szellemiségét képviselte.²¹⁰ Még a századforduló előtt, 1794-ben a *Novi ecclesiastico-scholastici Annales* arról értekezik, hogy a filozófiát hallgató diákok „a nagy hírű Kant és mások által megtisztított szabadelvűbb filozófiát tudták és teljesen megértették”, s továbbá tudásukkal „gyönyörködtették” a vizsgabizottságot.²¹¹ A Kollégium teológusai között voltak olyanok, akik lesújtó véleménnyel voltak a külföldet megjáró diákok metafizikai tudásáról.²¹² Budai Ferenc, Budai Ézsaiás testvére roppant kritikus volt, s talán nem is alaptalanul.

Az ortodoxia és a racionalizmus szinte párhuzamosan jelen volt Debrecenben. Czeglédy Sándor mutat rá, hogy „a tankönyvek engedélyezése ismételten úgy történt, hogy azokat heterodoxiáiktól meg kell tisztítani. A szabadgondolkodó Domokos Lajos is ezt a kifejezést használta, amikor Pictet könyvének a Stoschéval való kicserélését szorgalmazta.”²¹³ Feltűnő, hogy a Biblia történetkritikai vizsgálatának recepciója meglehetősen lassan haladt a Kollégium falai között.

203 Uo.

204 Péterfi Károly: *Alapfilozófia*, Nagyenyed, 1841.

205 Szikszai György, *A természeti és keresztyén vallás*, Pest, 1842². Vö. Budai Ézsaiás: *A tisztaszívűek boldogsága*, Debrecen, 1827.

206 Koncz Sándor 1942, 37.

207 Szerencsésebb lett volna, ha Koncz a populáris teológiai racionalizmus kifejezést használja.

208 Bodola Sámuel: *Keresztyén hittan az alsóbb osztályokban...*, Nagyenyed, 1848.

209 Fáy András: *Óramutató*, Pest, 1842.

210 Czeglédy Sándor 1988, 570.

211 Zsigmond Ferenc 1937, 144.

212 Uo.

213 *A Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlésének jegyzőkönyve*, 1801, 25.

E szempontból jelentősek Varga (Vidi) István művei, aki Göttingenben, majd Marburgban tanult, ez utóbbi helyen 1804-ben doktori fokozatot szerzett. Első teológiai műve ott is jelent meg *Interpretatio historica vaticiniorum selectorum veteris testamenti* címen (1804). „Ez már a híres J. S. Semler hatását mutatja, éppen úgy, mint későbbi, Debrecenben magyar nyelven megjelent és tankönyvül használt munkái.”²¹⁴ Mint a legtöbb magyar teológiai tanár, Varga is inkább a külföldi könyvek hazai átültetésére törekedett. Könyvei előszavában mindig megmondja, mely külföldi teológiai professzorok művei közül mit tart legjelentősebbnek, ezeket a munkákat dolgozta át és fordította le. Nagy Sándor rámutat, hogy Varga *Exegetica Theologia*-ja teljesen önálló munka. Teológiáját pedig „világos nyelvű, logikus okfejtésű, mérsékeltén orthodox”-nak tartja.²¹⁵ Gaál Botond szerint a dogmatikát tanító Budai Ézsaiás egyaránt ötvözte „az ortodoxia és a puritán ébredés éltető nedvét, miközben a deista racionalizmus megújító hatása sem múlt el nyom nélkül gondolkodásukban”.²¹⁶

A Debrecenben domináns *teológiai szemlélet* – körülbelül az 1840-es évek mérsékelt racionalizmusából az 1850-es évek elejéig – először a kibontakozó liberális teológiával együtt felbukkanó közvetítő teológia volt.²¹⁷ A magyarországi helyzet a németországi események lecsapódása volt. Alister E. McGrath rámutat: „A németországi felvilágosodás legjelentősebb erői a keresztyén hit átformálására (nem pedig elutasítására vagy megszüntetésére) törekedtek.”²¹⁸ „A felvilágosodással elindított racionalizmusra Németországban két fő irányzat adott választ: az egyik a pietizmusnak mint »szív-vallásnak« a megújulása. Ez az irányzat a Nikolaus Ludwig von Zinzendorf (1700–1760) által létrehozott herrnhuti és az August Hermann Francke-féle hallei mozgalomban találta meg kifejezésmódját. A másik válasz a pietista gyökerekből táplálkozó és a racionalizmust elégtelennek tartó schleiermacheri romantika vallása volt. Nem meglepő, hogy a szív vallása: a pietizmus és a Friedrich Schleiermacher (1768–1834) által képviselt érzelmi vallás egyaránt egy-egy egyházi megújulási mozgalomnak lett a megindítója a 18. században. Az előbbi megtartotta az ógyház dogmaiba vetett hitét, az utóbbi viszont elvetette azt – ennyiben a racionalizmus örököse volt –, ugyanakkor élesen kritizálta a világi, főként a francia racionalizmusra (enciklopédisták) jellemző vallásellenességet.”²¹⁹ A racionalisták megpróbálták egyeztetni a rációt és a kinyilatkoztatást, esetleg az ész nevében érvelni a pozitív vallás ellen, ezzel szemben a racionalizmus örököseként „a liberális teológus átértelmezi a hagyományos for-

214 Czeglédy Sándor 1988, 570.

215 Nagy Sándor 1933, 70–71.

216 Gaál Botond, *Kis tanszékből... i. m., 78.*, ennek a kérdésnek a feltárása további kutatásokat kíván.

217 Czeglédy 1867 utánra teszi. Itt más véleményen vagyok, hiszen az addig mérsékelt liberális Révész Imre teológiai gondolkodása addigra már megváltozott, és akarata ellenére is a kialakuló új ortodoxia vezére lesz. Lásd Kovács Ábrahám 2010, 41. kk.

218 McGrath, Alister: *Bevezetés a keresztyén teológiába*, Budapest, 1997, 91.

219 Kovács Ábrahám 2010, 24.

mákat, mint amelyekben a vallás, az emberi szellemnek ez a lényeges eleme („*Ein wesentliches Element des menschlichen Geistes*” – Schleiermacher) kifejezésre jut. Így keresi az időtlen élményeket a történelem változó kategóriáiban”.²²⁰

Czeglédy szerint „ami a tanított teológia tartalmát illeti, a Kollégium programszerűen továbbra is az ortodoxia fellegvára maradt. Debrecenben kezdettől fogva a jelenig állt az a szabály, hogy a hitvallásokban előadott egyházi tanok tekintélyét mindenki elismerte. Ez különben az önvédelem kérdése is volt; a nyílt heterodoxia az egyházat és a Kollégiumot is politikailag is sebezhetővé tette volna.”²²¹ Ezt a találó állítást éppen a teológiai tanárok által 1875-ben kiadott Debreceni Hitvallás támasztja alá, amely szemben állt az 1871-ben létrejött Protestáns Egylettel.²²² Azonban fontos aláhúzni, míg a teológiai tanári karra igaz az ortodoxia melletti kiállás bizonyos árnyalatok figyelembe vételével, a Kollégium más karán tanító kollégák esetében már ezt a megjegyzést óvatosan kell kezelünk.²²³

A debreceni teológiai tanárok a vizsgált korszakban a magyar tradicionális teológiához sorolhatóak.²²⁴ Ez a Koncz-féle eredeti felosztás magába öleli a modern ortodoxiát, az egyházas kálvinizmust, a történelmi kálvinizmust és a lelki kálvinizmust. Korszakunk és a Kollégiumban teret kapó teológiai irányzatok miatt mi csak az első kettővel foglalkozunk. Az új ortodoxiához sorolható Filó Lajos és id. Révész Imre, valamint a debreceni teológiai tanárok. Ennek időhatára 1862-től, a feltámadásvitától az 1875-ös Debreceni Hitvalláson keresztül – amelynek aláírói Menyhárt János, Tóth Mihály, Tóth Sámuel és Balogh Ferenc teológiai tanárok voltak – egészen az 1880-as évekig számítható. Míg Révész Imre a mérsékelt liberalizmusból mozdult el a hitvalló tradicionális teológia felé inkább történelmi alapon, addig Balogh Ferencet megérintették a külföldi mozgalmak. Ő volt az a kollégiumi tanár, aki tanítványain keresztül igen befolyásos egyházi

220 Czeglédy Sándor 1988, 568. Az ilyen megalapozású teológia végső következményeit illetően lásd a szerző néhány megjegyzését: „The Modern Paradox of Christ’s Lordship”. Megjelent 1959-ben a *The Scottish Journal of Theology* c. folyóiratban. „Creative Negation in Theology?” *The Christian Century*. Chicago, Ill. 1965. nov. 3.

221 Uo.

222 Kovács Ábrahám 2010, 67 kk.

223 A Kollégium jogi és bölcsészeti tanárai között, mind pedig a debreceni református elitben – az egyházkormányzat egyházi és világi képviselői között – jócskán voltak liberális gondolkodásúak. Czeglédy megjegyzése, hogy „sokan kíméletlenségnek és ildomtalanságnak tartották volna, ha a gyülekezetek egyszerű híveit vagy magukat a diákokat is a felvilágosodás merész gondolataival megzavarták, sőt megbotránkoztatták volna”, inkább a teológiai tanári karra, ott is elsősorban az evangéliumi mozgalmak által érintettekre, illetve a haladó tradicionalistákra volt igaz, mintsem a liberális világszemléletű akadémiai tanárookra, lelkészekre, mint például a később Debrecenbe került Mitrovics Gyulára, vagy éppen Molnár György ügyvédre, a debreceni egyházmegye világi tagjára.

224 Koncz Sándor 1942, 116 kk.

ember lett, még a tradícióra támaszkodó püspökök is szívesen kikérték a véleményét.²²⁵

A diák Balogh Ferenc edinburghi tartózkodása meghatározó volt a későbbi professzor teológiai szemléletének kialakulására. Skót hatásra megváltozott kegyessége nagy befolyással volt több mint öt évtizeden át diákok százaira. Naplója szerint maga is a racionalizmus és tradicionális vallásosság talajáról indult el éppúgy, mint tanára és mestere, Révész Imre. Balogh Skóciában a következőket írta, amikor az edinburghi New College egyik professzora, dr. Bannerman „négy becses angol teológiai szép kötetű munkával” ajándékozta meg azzal, hogy e könyvekből tájékozódhat a Skót Szabad Egyház teológiai irányáról: „Ez ajándék meglepett és hálára kötelez. Nem tudom lelkemre minő hatást fog tenni a könyvek elolvasása. Isten bocsássa meg nekem, de én nem tudok oly ortodox lenni, mint skót atyánkfiai, más levegőt szíttam én. Úgy látom, a természet nagy ölen s távoli helyein nemcsak a növényeknek van más színök, alakuk, másféle viráguk, illatuk, gyümölcsük, de az egyének s nemzetek hivatása, jelleme is más-más arcot ölt. Például épen ma hallám a leckén a zsidók véres áldozatait. *E fogalom, állat vérével mosni le a bűnt s engesztelni ki a mindenhatót, ily idegen s hamis fogalomnak tetszik nekem* [kiemelés a szerzőtől], hogy mind Mózes nagyságát, mind az ókori zsidó vallást sülyleszti előttem s vajjon *Krisztus engesztelő áldozata is nem pusztán zsidós fogalom* [kiemelés a szerzőtől], melynek célja, bezárni az oly nemű áldozatok sorát? Ha olyan és az a hit, mint s mit skót atyánkfiai tartanak, úgy én eddigelé legalább, nem tudok velük egy talpra [sic!] állani. A nagy vallási dogmák harca csatázik bennem, van ember, van-e könyv és kenetteljes író, ki más új világot vehetne lelkemre?”²²⁶

Az ajándékba kapott négykötetes munka címét is feljegyezte: *Historical Theology, a Review of the Principal Doctrinal Discussions in the Christian Church since the Apostolic age*, amelyet William Cunningham edinburghi egyetemi tanár írt. Balogh óvatosan, de nyitottan fogadta a skót reformátusok övétől igencsak eltérő vallásosságát. Ahogy a debreceni diák jobban megismerte a skót református keresztyénséget, egyre inkább ráébredt, hogy milyen sokoldalúan képzettek teológusaik és diákjaik, csakhogy ők, hitvallási alapon, a Bibliának olyan kiemelt helyet biztosítottak az életükben, amelyet az akkori magyarországi keresztyénség nemigen ismert.

Balogh életében az edinburghi hónapok igen meghatározónak bizonyultak, hiszen egyidejűleg szívta magába a Skóciába még be nem gyűrűzött német liberális teológia érvrendszerét és az attól erősen eltérő hitvalló evangélikalizmust. A fiatalembernek mindkettő egyformán új volt. Látta mindkét teológiai rendszer

²²⁵ Baráth Béla Levente: Hegymegi Kiss Áron Tiszántúl millennium kori püspöke. Egy 19. századi református egyházkormányzó életútjának ismertetése, Önéletrajzi visszaemlékezései, válogatott művei és a pályafutásához kapcsolódó dokumentumok alapján, Budapest, 2012 (A csengerújfalusi O'sváth és vele rokon családok története, dokumentumai és írásai 5), 121–126.

²²⁶ Balogh Ferenc: „Edinburghi Napló”, f. 52. (1865. tavaszelő. 20. hétfő).

előnyeit, szépségeit és hátrányait is. Számára azonban egzisztenciális kérdés volt a személyes vallás és hit. Ez nagyon jól visszatükröződik naplójában. Úgy kívánta befogadni a skót református hitvalló kegyességet, hogy közben ragaszkodott sajátos „Balogh-féle” kegyességéhez. Teológiájához az alapszöveget nagyanyja bibliai kegyessége adta, id. Révész Imre józan és észszerű egyháziassága formálta, a mérsékelt liberális teológia csiszolta és a skót evangélikál református kegyesség érlelte azzá, amivé a Protestáns Egylettel való vitájában a fiatal teológus vált. Balogh életében, különösen skóciai útjában Isten gondviselését látta.²²⁷ Az edinburghi tartózkodás egy életre átformálta gondolkodását, a gyakorlati életre, a Bibliára és a hitvallásokra hangsúlyt helyező skóciai reformátusság olyan mintát szolgáltatott neki, amelyből egész élete során szívesen merített. Id. Révész Imrével a debreceni új ortodoxia elindítója lesz.

4.1.1. A Protestáns Egylet (1871) és a debreceni újortodoxia létrejötte

A magyar református teológiatörténet modern kori genezise az 1860-as évekre esik, amely rendkívüli hatással volt a debreceni teológia fejlődésére. Ekkor kezd kialakulni a két nagy irányzat, a liberális teológia és a hitvalló-egyházias, ortodox címkét viselő teológia. A két sarokpont egyike Ballagi Mór radikális liberalizmusa, míg a másik az erre felelő konfesszionalista-ortodox álláspont, amelyet Filó Lajos képviselt, majd a debreceni Révész Imre folytatott. A teológiai irányzatok kialakulása a következő tíz évre tehető. Mindkét oldalon megjelentek az árnyalatok. Egyes teológusok pedig lassan, a viták hatására felismerték, hogy ők valójában hol is álltak, illetve az igen heves eszmecserék világában esetleg akarva-akaratlanul is radikalizálódtak, legalábbis a másik csoport szemében.²²⁸

Id. Révész Imre debreceni lelkipásztor munkássága meghatározó a református ortodoxia szempontjából. Teológiai gondolkodásán észrevehető, hogy az eredetileg egyházas racionalista Révész igazán a közvetítő teológiában találja meg a helyét. Életútja azonban a hitvalló, konfesszionalista irányba mozdította el. Az ortodoxiának úgy lesz zászlóbontó vezéralakja, hogy az egyre radikálisabbá váló liberalizmussal szemben folytatott vita, melynek határpontja a Protestáns Egylet létrejötte volt (1871), valamint Kálvin életével (1864) és a tanítását a gyakorlati életbe hitvalló módon átültető külföldi evangéliumi mozgalmakkal való ismerkedés (1862) ráébresztette, hogy mennyire élettelen az a racionalista gyökér, amelyből ő mérsékelt, Ballagi pedig radikálisabban táplálkozott.

Ballagi a modern teológia híveként az 1870-es évek elejére az elmúlt tizenöt év alatt felnevelt egy liberális teológiai nemzedéket, amelynek célja Jézus vallás-erkölcsi eszméinek hirdetése, a vallás és a tudomány kibékítése, az egyháznak a modern szellemben való megújítása és a felekezeti, sőt vallási korlátok lebontása volt. Vele szemben helyezkedett el a tradicionális egyházi hit alapján álló, a német

227 Balogh Ferenc: „Edinburghi Napló”, ff. 257–258. (1865. nyárhó 13. csütörtök).

228 Kovács Ábrahám 2010, 58. kk.

közvetítő teológiából és az angol, skót mérsékelt kálvinizmusból sokat merítő Révész Imre, aki akaratlanul is a hazai hitvalló ortodoxia teológia atyja lett, amikor szemben találta magát az 1871 októberében, a németországi *Protestantsverein* mintájára létrejött Protestáns Egylettel. Az egylet megalapításában kulcsszerepet játszott Kovács Albert és Ballagi Mór.²²⁹

A liberális teológusokat két fontos témakör készítette a cselekvésre, amelyeket Kovács Albert fogalmazott meg az egylet létesítésére felhívó körlevelében.²³⁰ Egyrészt a Vatikáni Zsinat, másrészt a vidéki városokban egyre nagyobb teret nyerő materialista agitáció nyugtalanította őket.²³¹ Ezeket Kovács károsnak tartja, mert „amazok hitet akarnak tudomány nélkül [...] emezek tudományt hit nélkül”.²³² Az egylet célját így határozták meg: „a vallásos és erkölcsi élet megújítása Jézus szellemében és összhangban a teljes műveltséggel”.²³³ Ehhez került még programként a „vallástudományi irodalom felvirágoztatását” és a „humanitárius célok támogatását” hangsúlyozó pataki és nagyenyedi javaslat.²³⁴ Az egylet nyitó előadásán Ballagi Mór ádáz támadást intézett a dogmák és konfessziók ellen. Mivel a debreceniek ragaszkodtak a hitvallásokhoz, a pesti liberálisok elkezdték „ortodoxnak” címkézni Révész és Balogh álláspontját.²³⁵ A debreceniek állásfoglalását jól érzékelteti Balogh Ferencnek az edinburghi zsidómissziói bizottsághoz írott levele: „Az elmúlt év októberében egy evangélium ellenes társaság alakult meg Magyarországi Protestáns Egylet néven. [...] Egyházunk [a Tiszántúli Egyházkerület] és a [Debreceni] Kollégium nem lépett be ebbe a fatálisnak nevezhető Egyesületbe. Elhatároztuk, hogy a mi Üdvözítő Jézus Krisztusunkhoz állhatatosak maradunk. Elutasítjuk az Egylet unitárius tanításait és elfogadjuk az evangélium igaz alapját, az Evangéliumi Alliánsz hitelveit. Most óriási a távolság az ő és a mi álláspontunk között. Ők magukat modernnek, liberálisnak nevezik és minket pedig ortodoxnak és homályosnak címkéznek. Örömmel fogadjuk el az ortodox nevet, mert nem szégyelljük Jézus Krisztus dicsőséges nevét. Harc lesz közöttünk, vagy legalábbis szakadás.”²³⁶ Ennek megfelelően id. Révész Imre el is kezdte a harcot lapjában, a *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*ben a liberálisok ellen. Révész azzal vádolta meg a liberálisokat, hogy megtagadták

229 Bucsay Mihály: A protestáns egylet, In: Bucsay Mihály–Pap László (szerk.): A Budapesti Református Theológiai Akadémia története 1855–1955. Budapest, 1955, 45–54.

230 Kovács Albert: Alakítsunk Reform-Egyletet, PEIL 13 (1870)/45, 1345. Vö. Laukó Károly, Válasz Kovács Albert felhívására, PEIL 13 (1870)/51, 1593–1597.

231 Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon... i. m., 219.

232 I. m., 220.

233 Kovács Albert: Felhívás a magyarországi protestánsegylet tagjaihoz, PEIL 14 (1871)/43, 1473kk. Ugyanez a szöveg megjelent az Egyházi Reformban és az Erdélyi Protestáns Közlönyben, valamint a Keresztyén Család mellékletében is 1871-ben.

234 Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon... i. m., 220.

235 Balogh Ferenc: Vallási iratok magyar nyelven, EPL 1 (1875)/4, 32.

236 Moody-Stuart, A.: Hungarian and Bohemian Bursaries, Free Church of Scotland Missionary Record 10 (1872)/118, 93.

a hitvallásokat. Balogh a *Figyelmező* hasábjain leírja, hogy a liberálisok a tizenkilenc évszázados keresztyénség hitvallásának az alapjait kezdték ki.²³⁷

A hazai teológiai liberalizmus fennhangon, programszerűen hirdetni kezdte, hogy nem fogadja el a keresztyénség alapvető dogmáit (Szentháromság, Krisztus istensége, feltámadás, az ember bűnössége, megváltás, pokol). Ez a helyzet a korábitól eltérő reakciókat váltott ki. Az addig tudatosan közvetítésre törekvő Révész elmozdult a hitvallások és a keresztyénség dogmáinak védelmezése irányába. Az új ortodoxia programját így fogalmazta: „a teológiai irányzatok mezején, már a programban a legszigorúbb, a leghatározottabb álláspontot kell elfoglalni. Úgy kell tennünk, mint Ulysses tett, aki árbochoz köttette magát, hogy meg ne mozdulhasson – még ha szeretne is – a szirének énekére. Ez az árboc a nyilvánosan kifejezett határozott szigorú álláspont...”.²³⁸ Az 1860-as évek közepétől Révészre egyre nagyobb hatást gyakorolt az angliai és skóciai kálvinizmus. A kezdeti német–svájci teológiai orientáció után Révész egyre inkább a skót református egyházban kialakult, a liberalizmusra válaszként jelentkező felekezeti és nemzetközi *Evangelical Alliance* irányába kezdett el tájékozódni.²³⁹ Nem a *Protestantsvereint* tartja követendőnek, hanem a Skót Szabad Egyház által is nagyon szorgalmazott Evangéliumi Szövetség²⁴⁰ irányzatát, melyet Genfben is követnek.²⁴¹ A Robert Haldane által elindított evangéliumi megújulás az 1800-as évek elején ébredést eredményezett a svájci városban, amelynek hatása volt César Malanra, a Révész által nagyra becsült Merlé D’Aubignére, akik ehhez, a keresztyén hit alaptételeihez ragaszkodó evangéliumi irányzathoz tartoztak.²⁴² Ugyanez volt jellemző a Magyarországra érkezett skót misszionáriusokra, valamint a württembergi német pietista Mária Dorottya hercegnőre is, aki hasonló elveket vallott az angolszász evangélikál-konfesszionalista eszmékhez. Így ért össze a magyarországi teológiatörténetben 1841 és 1852 között, majd 1857-től Pesten a hitvalló külföldi kegyességi irányzatok köre a német ajkú gyülekezetben lassan megjelenő

237 Bucsay Mihály: A protestáns egylet kora (1870–1896), In: Bucsay Mihály–Pap László (szerk.): A Budapesti Református Theológiai Akadémia története 1855–1955, Budapest, 1955, 38–72 (itt: 51). Bucsay Balogh cikkét idézi, lásd: Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező 3 (1872)/1, 34.

238 Révész Imre levelei 1850–1880. Id. Révész Imre levele Balogh Ferenchez, 1874. szeptember 14. TtREL, I.25.b.

239 Randall, Ian–Hilbron, David: One body in Christ, Carlisle, 2001.

240 A szervezet ma Magyarországon az Evangéliumi Allianszot képviseli.

241 Révész Imre: Egpár szó az ugynevezett „egyházi reformegylet” ügyéhez, Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 2 (1871)/7–8, 382–383 (itt: 382).

242 Timothy Stunt, From Awakening to Secession: Evangelical Radicals in Switzerland and Britain 1815–1835 Edinburgh, 2000. Lásd még: Kovács Ábrahám: The History of the Free Church of Scotland’s Mission to the Jews in Budapest... i. m., 54 kk. Lásd még: Győri L. János (szerk. és kíséző tanulmányt írta, függelékkel ellátta): Merle D’Aubigné, Emlékbeszéd Kálvin felett, Debrecen, 2009 (Református művelődéstörténeti füzetek, 1).

magyarországi ébredéssel. Hasonlóan ugyanezek az irányzatok találják meg az utat a debreceni ortodoxia vezetőihez, Révészhez és Baloghhoz az 1860-as években. A liberálisokra, mint említettük, főként a német modern teológia hatott, és az egyházi megújulást a hitvallások mellőzésével kívánták elérni.

4.1.2. A Debreceni Hitvallás (1875)

A Révész-féle *Figyelmező*, illetve a Tiszántúli Református Egyházkerület kifejezett nemtetszése azonban mégsem voltak képesek megállítani az ereje teljében levő Protestáns Egyletet. A Révész lapjában lezajló négyéves harc készítette elő az utat két, a magyar 19. századi teológiatörténetben kevésbé ismert momentumhoz: a Balogh-féle *Evangyéliomi Protestáns Lap* működéséhez (1875–1878), illetve a *Debreceni Hitvallás* megjelentetéséhez (1875), amely a Balogh Ferenc által alapított *Evangyéliomi Protestáns Lap*ban jelent meg. A hitvallás „A debreczeni jelenlegi teológia tanárok hittani álláspontja főbb vonásokban” címmel jelent meg mint a legelső vezércikk.²⁴³ Ez a lépés több mint jelzésértékű. A teológiai tanárok nyilatkozata elutasítja az 1871 októberében szervezetileg is létrejött „egyházatlan” teológiai elveket. Hitvallásuk a legnagyobb egyházkerület egyfajta hivatalos állásfoglalásának is tekinthető.

Az 1874. november 14-re dátumozott, végül 1875 januárjában közzétett nyilatkozatnak nagy hatása volt. A liberális Ballagi Mór három nyílt levelet is írt a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* hasábjain a hitvallás ellen.²⁴⁴ Erre Menyhárt János „Észrevételek”²⁴⁵ című írásában válaszolt. Kívüle még Balogh Ferenc is azonnal válaszolt, három hosszú tanulmányt írt „Nyílt válasz” címmel Ballagi Mórnak.²⁴⁶ Ballagi mellett felsorakoztak a liberális Protestáns Egylet más tagjai is, köztük Kovács Albert, Kovács Ödön, Simén Domokos, Weber Samu, Peti József, Pereszlényi János stb. Velük szemben az ortodox nyilatkozatot támogatta

243 „A debreczeni jelenlegi teológiai tanárok hittani álláspontja főbb vonásokban” I., II., III., IV., EPL 1 (1875)/1, 3–5. továbbá (1875)/2, 13–15., (1875)/3, 21–23., (1875)/5, 37–39.

244 Ballagi Mór: Nyílt levél az »Evang. prot. lap« szerkesztőjéhez I., PEIL 18 (1875)/5, 129–138; Uő: Nyílt levél az »Evang. prot. lap« szerkesztőjéhez II., PEIL, 18 (1875)/7, 193–199., Uő: Nyílt levél az »Evang. prot. lap« szerkesztőjéhez III., PEIL 18 (1875)/9, 257–266.

245 Menyhárt János: Észrevételek Ballagi Mór első nyílt levelének némely pontjaira I., EPL 1 (1875)/12, 105–107.

246 Balogh Ferenc: Nyílt válasz Ballagi Mór úr nyílt levelére I., II., III., EPL 1 (1875)/11, 93–96. továbbá (1875)/15, 133–138., (1875)/17, 153–156.

a Tiszántúli Református Egyházkerület tíz esperese és öt gondnoka²⁴⁷ 1875 áprilisában kiadja a „Tiszántúli nyilatkozatot”, mintegy aláírva a debreceni tanárok által megfogalmazott hitvallást.²⁴⁸ Ez már bátor kiállítás volt, és ha nem is a tiszántúli egyházkerület egésze, de annak egy meghatározó része nyíltan vállalta a hagyományos formákban megfogalmazott hitvallást. „Kedves jelenségül tűnt fel ‘a debreceni jelenlegi teológiai tanárok hittani álláspontja’ amint az az »evangyéliomi Protestáns Lapban« közzé tétetett. Az evangyéliom szent talaján állva, bátran jelölték ki az elengedhetetlen főbb tételeket, úgy azonban, hogy a kevésbé lényegesebbekre nézve a szabadság és a haladás útja nyitva maradt. ...örömmel telünk el, hogy a lelkipásztori fontos pályára készülő ifjú nemzedék, szilárd evangyéliomi hitelveken oktattva készítették elő lelkileg az életharcára, az Úr Jézus Krisztus szolgálatára...”²⁴⁹ A fentiek természetesen nem jelentik azt, hogy Debrecen és a Tiszántúl teljesen az ortodoxia fellegvára lett volna: a Tiszántúlon ugyanis többen rokonszenveztek a liberális teológiával. Ezt mutatja Balogh Ferenc korábbi, a debreceni közvéleményt bemutató véleménye, de ugyanerre utal az egyházkerületen belül megjelent, a Tiszántúli nyilatkozattól eltérő ún. „nyírbátori végzés” is.²⁵⁰ Az egybegyűlt lelkészek nem tartották célszerűnek a népiskolai vallásoktatásban a Biblia csodáinak tanítását, mert „azok babonás hitre vezetnek”.²⁵¹ Ez azonnal kiváltotta a debreceni ortodoxia heves tiltakozását, mivel a Felső-Szabolcsi Egyházmegye tizenöt lelkésze ezzel nyilvánosan megtagadta a Szentírás természetfölöttiségét.²⁵² A dogmatikus Tóth Sámuel is vitatkozik Bartha Mór sályi egyházmegyei képviselővel a csodák létezése felett.²⁵³ Minden vita ellenére elmondható, hogy – Tóth Sámuelen keresztül, aki az egyházkerület főjegyzője is volt, valamint Révész Bálint püspök támogatása mellett – a teológiai tanárok együttes kiállításának rendkívüli hatása volt a kerületben. Többek között ez a mozzanat is hozzájárult ahhoz, hogy a fent említettek mellett Debrecen a protestáns ortodoxia fellegváraként vonult be a hazai teológiatörténetbe.

247 Az egyházkerületben 13 egyházmegye volt. A tíz esperes: Kiss Áron szatmári, Hajnal Ábel békés-bánáti, Lukács Dániel heves-nagy-kunsági, Szilágyi Lajos nagykárolyi, Pap Károly bihari, Nyíri Péter debreceni, Kozma József felső-szabolcsi, Doktor János máramaros-ugocsai, Papp Gábor érmelléki, Osváth Imre nagyszalontai volt, az öt egyházmegyei gondnok: Kulin Imre nagykárolyi, Újfalussy József felső-szabolcsi, Fráter Imre érmelléki, Lipcsey Lajos, Kántos Sámuel beregi volt. A nagybányai Csanálosy György, a beregi Kovács János és az alsó-szabolcs-hajdú kerületi esperes nem írta alá.

248 Tiszántúli nyilatkozat, EPL 1 (1875)/18, 161.

249 Uo.

250 Nyírbátorban tartotta a felső-szabolcsi ref. egyházmegye őszi közgyűlését, EPL 2 (1876)/49, 407.

251 Heiszler József: A bibliai csodák. Tiltakozás a nyírbátori végzés ellen, EPL 2 (1876)/52, 426.

252 I. m. 425–426.

253 Tóth Sámuel: Nyílt levél Bartha Mór sályi ref. lelkész és szatmár-egyházmegyei képviselő úrhoz, EPL 2 (1876)/47, 385–387 (itt: 386).

4.1.3. Vihar a csend után.

Az 1881-es zsinat és a második feltámadás-vita 1882-ben

A pestiek, sárospatakiak, nagyenyediek és debreceniek között lezajló teológiai vitákról a közös egyházszervezet felállításának ügye terelte el a figyelmet rövid ideig. A magyar református egyházkerületek több évszázad után először egyesültek országos szervezetbe.²⁵⁴ Az 1881-es debreceni zsinaton megalkotott törvénykönyvben nem szerepel a kátémagyarázat tartásának kötelezettsége, pedig ezt több egyházmegye – mint például a nagybányai – ismét kérte.²⁵⁵ A kérvény indoklásában ez állt: „a Káté a mai napig is hitvallás tekintélyével bír egyházunkban, akarnunk kell hát, hogy híveink azt alaposan ismerjék és értsék”.²⁵⁶ Ez a kezdeményezés mégsem kapott teret. Ennek oka, hogy az egyházkerületek vezetősége és a különböző teológiai irányzatok kompromisszumot kötöttek az egyház egységének kialakítása érdekében, és tudatosan kerültek a dogmatikai kérdéseket. Érdekes az is, hogy mind Révész, mind pedig Ballagi élete alkonyán voltak, és a két vezető személyiség tudatosan csendben maradt. Sőt Révész még ki is békült Ballagival.²⁵⁷ Alighogy véget ért a zsinat, az új liberális nemzedék, akik nagyrészt Ballagi-tanítványok voltak, ismét kétségbe vonták az egyház alapvető tanításait, éppen a krisztológiai hittételeket. A feltámadás körüli vita messze nem zárult le az 1862–63-as Ballagi–Filó-vitával. Igazából két álláspont vonult végig az egész 19. századi magyar teológiatörténeten,²⁵⁸ amelyek nagyrészt ismétlődtek aszerint, hogy egyesek Baur történetkritikája alapján kétesnek tartották az evangéliumok megbízhatóságát, mások a Strauss-féle alanyi látomást hangsúlyozták, vagy éppen Schleiermacher követőiként a hit szempontjából lényegtelennek tartották a feltámadást.

A Protestáns Egylet fennen hirdette: Jézus testi feltámadását hinni ma nem lehet, mert ő – az ortodoxok szerint – a liberálisok előtt többet nyom a latban a

254 Bíró Sándor–Bucsay Mihály–Tóth Endre–Varga Zoltán: A magyar református egyház története, Sárospatak, 21995. 381. kk.

255 Tóth Endre: A Heidelbergi Káté a magyar református gyülekezetekben és iskolákban, In: *Studia et Acta* 1, 292.

256 Czelder Márton, *Figyelő* (1879) 178., idézi Tóth Endre: A Heidelbergi Káté a magyar református gyülekezetekben... i. m., 292 (122. jegyzet).

257 Révész Imre, ifj.: Révész Imre élete... i. m., 166–167.

258 A teológia- és dogmatörténeti hazai összefoglaló munkáknak nagy hibája, hogy az ortodoxia és liberalizmus vitáját egy-egy korszakra szűkítik le, és a későbbi évtizedek folyóirat-állományát és a bennünk folyó teológiai vitákat csak elenyészően vagy egyáltalán nem ismerik. A jelen dolgozat írója tudatában van annak, hogy ez a feladat több kutató összehangolt projektjét jelentené. Mégis, az alapvető sajtóforrásokat áttekintve kiderül, hogy például a feltámadás-vita nem merült ki a Ballagi–Filó-vitában az 1860-as évek elején, hanem ismét előkerült két évtizeddel később, 1882-ben. Ez alkalommal Balogh Ferenc és a sárospataki teológiai tanár, Nagy Gusztáv vitázott.

„történelem Krisztusaként, mint az ortodoxia mythusaként”.²⁵⁹ A liberális teológia az ésszel teljesen ellenkezőnek tartja a feltámadás dogmáját. Nagy Gusztáv sárospataki tanár *A húsvéti igazság* címmel így értekezett Krisztus feltámadásáról és mennybemeneteléről 1882-ben: „És ha ég nincs, hol van Krisztus testi mennybemenetele? Ha nincs mennybemenetel a testben, hol van Krisztus testi feltámadása? [...] Örökké sántikálhatunk kétfelé?”²⁶⁰ Nagy Gusztáv itt arra célzott, hogy szerinte mást tanít a természettudomány és mást a keresztyén dogmatika. A kettőt pedig nem lehet összeegyeztetni, csak úgy, ha a szellemi feltámadásban hiszünk, vagy ha elfogadjuk a történetkritika állítását, amely szerint nem is volt feltámadás.²⁶¹ A pataki liberális teológus szerint a két világ radikálisan elkülönül egymástól. Prófétaí hévvel idézte Illés Karmel hegyi híres mondatát. Tanulmányában felsorakoztatta a liberális bibliakritika összes érvét, és hangsúlyozta Jézus egyedülálló emberi létét, tagadta istenségét, és azt állította, hogy „az apostoli kor és annak ránk maradt iratai semmit se tudnak az ünnepi sírról”.²⁶²

A cikk radikalizmusa a Filó–Ballagi-vitához hasonló megdöbbenést keltett, de már nem hatott az újdonság erejével. Az ortodoxia továbbra is arra kényszerült, hogy a gyengülőben lévő pesti liberálisokkal szemben védje az álláspontját. Az új ortodoxia teológusai közül Balogh Ferenc tiltakozott elsőként a *Debreceni Protestáns Lap* hasábjain: Elsődleges nyilatkozat a „húsvéti igazság” tárgyában címmel, amelyben dogmatörténeti példákat sorolt fel a Krisztus feltámadását támadó nézetekből.

Balogh Ferenchez csatlakozott Menyhárt János is, aki jól ismerte a liberálisok érvrendszerében felvonuló két markáns tételt, mely szerint a szinoptikus evangéliumok történetileg azért nem hitelesek, mert szájhagyomány alapján írták le azokat, János evangéliumát pedig nem maga az apostol írta, hanem a 2. század közepe táján készült, amikor már a páli krisztológia vált elfogadottá. Szerinte „mindenik nézetet lehet védelmezni, de teljes bizonyosságra egyiket se lehet emelni”.²⁶³

²⁵⁹ Zsigmond Sándor: Gondolat-töredékek és néhány vonás a magyarországi modern teológiai irányról II., Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező 6 (1875)/3, 117–142.

²⁶⁰ P. Nagy Gusztáv: A húsvéti igazság I–III. Sárospataki Lapok 1 (1882)/16, 265–269. (idézet itt: 268.), (1882)/17, 289–294., (1882)/18, 305–310.

²⁶¹ I. m. 267.

²⁶² I. m. 267. kk.

²⁶³ Menyhárt János: Miképp lehet arról, hogy Krisztus a halálból valósággal feltámadott, az új szövegség afelőli bizonyágtételeiből meggyőződünk? I., DPL 2 (1882)/20, 190–191 (itt: 191).

Heinrich Holtzman²⁶⁴ után bemutatta, hogyan lehet megcáfolni a János-ellenes „ítészek” véleményét. Számára az sem volt kétséges, hogy az 1Kor 15,5-ben leírt krisztusi megjelenés nem volt a képzelet szüleménye. Erről így írt: „Mert 1-szor már azokban nem voltak meg az állítólagos képzelet szülte illusiora előkészítő feltételek. – 2. szor az apostol világosan úgy tűnteti fel a dolgot, hogy a feltámadott Krisztus egyfelől a tizenkét apostolnak, másfelől az ötszáznál több egyénnek úgy jelent meg, hogy őt egyfelől a tizenkettőnek mindenike, másfelől az ötszáznál több egyénnek mindenike, ugyanazon percben láthatták.”²⁶⁵ Azt pedig kizártnak tartja, hogy a képzelőerő velük ugyanakkor ugyanazon játékot űzte volna. Pál éppen azért írt a korinthusiaknak, mert voltak, akik nem hitték Krisztus testi feltámadását.

A debreceni dogmatikus Tóth Sámuel meg is ismétli, hogy miért tartják az ortodoxoknak csúfolt keresztyének kardinális hittanításnak Jézus feltámadását: a feltámadás olyan alapkő, amely nélkül az épület falai könnyen romba dőlnek.²⁶⁶ „Találónak és reám nézve megnyugtatónak ismerem el Schweizer Sándor kedves emlékezetű volt zürichi tanáromnak ama nyilatkozatát: »Selig sind die nicht sehen, doch glauben. Dieses genügt der Glaubenslehre vollkommen, mag die exe-gese viele Fragen lösen oder nichts lösen«.”²⁶⁷ Ő nem teológiai érvekkel, hanem a hozzá beérkezett levelek citálásával válaszolt Nagy Gusztáv állításaira. Aki olyan exegetikát művel, mint Nagy Gusztáv, az „megszűnt protestánsnak és keresztyének lenni”.²⁶⁸ Egy másik levél írója pedig arról beszélt, hogy a népnek milyen óriási vigaszt ad Krisztus feltámadásának ígérete, különösképpen igaz ez a temetésekkor elmondott igehirdetések után megtapasztaltakra. A főjegyző és dogmatikus Tóth szerint az olyan teológia, mely ugyan a legnagyobb tudományos appa-

264 Heinrich Julius Holtzmann (1832–1910), német protestáns teológus. Tanulmányait Berlinben végezte, és 1874-ben Strassburgban nyert professzori állást. Mérsékelt liberális teológusként tartják számon. Több jelentős könyvet írt, mint például *Commentary on the Synoptics* (1889, 31901); a jánosi könyvekről: *Johannine Books* (1890, 1893); az Apostolok Cselekedeteiről: *Act of Apostles* (1901). Korai munkájában, *Die synoptischen Evangelien, ihr Ursprung und geschichtlicher Charakter* (The Synoptic Gospels: Their Origin and Historical Character; Leipzig, 1863) felállította azt a széles körben elfogadott tézist, hogy Márk az eredeti forrás, ebből, valamint a Máté által összegyűjtött Papiasnak tulajdonított „A „logión küriakón exégézisz” (Az Úr mondásainak magyarázata) című munkából jött létre Máté evangéliuma, Lukács evangéliuma pedig Márk és Máté munkáiból táplálkozott. Ez Christian Weisse elméletének egy módosított változatát jelentette.

265 Menyhárt János: Miképp lehet arról, hogy Krisztus a halálból valósággal feltámadott, az új szövetség afelőli bizonyágtételeiből meggyőződnünk? III., DPL 2 (1882)/22, 201–202 (itt: 201).

266 Tóth Sámuel: Husvétii igazság kérdéséhez, DPL 2 (1882)/16, 153–154 (itt: 153).

267 I. m., 154. Az eredeti szövegben németül áll az idézet. A fordítás a szerző sajátja. (Boldogok, akik nem látnak és mégis hisznek. Ez teljesen megfelel a hitből fakadó tanításnak, így van ez akkor is, ha ez az exegézis akár sok, akár semmilyen kérdést sem old meg.)

268 Uo.

rátussal felfegyverkezve rombol, és maga után csak kételkedést, bizonytalanságot és zűrzavart hagy, „bármily csillogó és megkapó legyen is az: teológiának nem mondható”.²⁶⁹ Ebben a Debrecen és Sárospatak közt lezajló vitában is megszólalt a négy debreceni teológiai tanár közül három, akik markánsan védelmezték az új ortodoxia hitvallását, amelyet aztán egy új oktatói generáció vitt tovább a Kollégiumban.

5. Az egyházas kálvinizmus mint a debreceni új ortodoxia közvetett eredménye

5.1. A második nemzedék: az új ortodoxia arculatai Külföldi hatások megjelenése a bővülő tanári karban

A Balogh-féle magyar tradicionális teológiába beoltott evangelikál és pietista hatásból, az új ortodoxiából, ebből a sajátos ötvözetből mint szellemi bölcsőből fejlődik tovább az úgynevezett egyházas kálvinizmus.²⁷⁰ A debreceniek közül ott találjuk a Csiky Lajossal kezdődő második tanárgeneráció több tagját, mint például Bethlendi Endre ószövetségi docentet és Erőss Lajost, a dogmatika professzorát, továbbá az újszövetséges Erdős Józsefet, akiket majd a harmadik generációs Lencz Géza rendszeres teológus, Erdős Károly újszövetségi és Kállay Kálmán ószövetségi professzorok követnek. Ők „a bibliás keresztyénség, a református hitvallásos elv és a vallástudományi teológia értékeként felfedezett pozitív, építő jellegű tudományos eredmények érvényesítői a köztük levő mélyreható egyéni és teológiai felfogásbeli különbségek ellenére is”.²⁷¹ Hogy mennyire találó ez a megállapítás, azt az egyes tanárok diákkorban kialakuló teológiai szemléletével szeretnénk érzékeltetni, amely nagyrészt meg is maradt pályafutásuk egész íve alatt.

Csiky Lajos (1878– segédtanár, 1881–1914 rendes tanár)

Csiky Lajos volt az első a fiatalabb nemzedékből, akivel az új irányzat elindult. Ő is, mint későbbi tanártársai, a HÖT-ben bontogatta szárnyait, és a hitvallásos, valamint nemzeti nevelés iránti szeretetét Balogh Ferencről tanulta. A társulat keretén belül például 1872-ben, Melius Juhász Péter halálának 300. évfordulóján ünnepségeket tartottak.²⁷² Fontosnak vélték, hogy ez a megemlékezés ne csak

²⁶⁹ I. m., 153–154.

²⁷⁰ Az előzményekhez lásd: Esze Tamás: A Heidelbergi Káté története Magyarországon a XVIII. században, In: *Studia et Acta* 1, 181 kk.

²⁷¹ Koncz Sándor 1942, 119.

²⁷² Csiky Lajos: A debreceni főiskolai hittanszaki önképző társulat ismertetése, *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* 3 (1872)/11–12, 546–548.

a Kollégium lakóit érintse, ezért teológusokat küldtek ki az iskolákba, hogy ott felolvasást tartsanak és énekeljenek. Az ekkor harmadéves Csiky a Miklós utcai iskolába ment.²⁷³ Ugyanebben az évben társulati főjegyző volt, s megírta a HÖT addigi munkájának összegzését, az előadások és vitagyakorlati ülések témáját, melyek között ilyenek szerepeltek: „Veszélyezteteti-e a keresztyén egyház egységét a különböző egyéni vallásos nézetek nyilvánítása vagy nem?”, „A templomba járás kötelezésének célszerűsége.”²⁷⁴ Ilyen, Balogh Ferenc által közvetített evangéliumi hatások után került ki 1875 októberében Edinburghba, ahol maga is megélhette a mintaszerű skót református egyházi életet. Tanárként – a Balogh Ferencről kapott indítatás után – az ösztöndíjas éveiben szerzett tapasztalatok határozták meg teológiai látását. A gyakorlati teológia professzoraként 1883-ban előadást tartott Egyháziasság és belmisszió címen, melynek végén tagokat toborzott belmissziós speciálkollégiumára.²⁷⁵ Ezt a HÖT újságja, a *Közlöny* 1883/84. évfolyamának a 4–5. száma közölte, amit mérföldkőnek is tekinthetünk a lap és a társulat életében. Ettől kezdve a *Közlöny* gyakran foglalkozott „ébredési” témákkal.²⁷⁶ Később a volt diákok kétszer is megválasztották felügyelő tanárnak, először 1887/88-ban, majd az 1894/95-ös tanévre. Ez utóbbi tanévben ünnepelte a HÖT a 25. évfordulóját, ekkor a *Közlöny* díszes kiadásban jelent meg.²⁷⁷

Csiky és Balogh kezdeményezték, hogy a hallgatók vasárnapi iskolákat tartanak és a gimnazistáknak prédikáljanak. A kezdeményezés csakúgy, mint Budapesten, Debrecenben is az 1880-as évektől valósult meg. Az elhangzott igehirdetések között sok ébredési prédikáció volt. Csiky 1888-tól vallásos estélyeket szervezett, majd 1892-től megindultak a vasárnapi iskolák,²⁷⁸ melyeket az alsó hat osztálynak tartottak a teológusok.²⁷⁹ 1894-ben Csiky Lajos,²⁸⁰ Erdős József és mások kezdeményezésére a Kollégium közös tanárkara határozatot hozott a gyermek-istentiszteletek tartásáról az Oratóriumban.²⁸¹ Az első gyermek-istentiszteletet Csiky tartotta a gimnázium alsó tagozatos növendékeinek és az elemi iskola tanulóinak.²⁸² A tanári kar kortárs jegyzőkönyveinek határozatai, valamint a debreceni presbitérium döntései világosan tükrözik a pozitív hozzáállást a belmissziói munkához.²⁸³

273 Balogh Ferenc 1904, 678.

274 Csiky Lajos: A debreczeni főiskolai hittanszaki önképző társulat... i. m., 547.

275 Csohány János: Magyar protestáns egyháztörténet 1849–1918, Debrecen, 1973, 91–92.

276 Uo.

277 Balogh Ferenc 1904, 678–679.

278 Csohány János: Magyar protestáns egyháztörténet... i. m., 92.

279 Csohány János 1988, 192–300.

280 Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái, Budapest, 1980. 2. kötet, 368–370.

281 Csohány János: Magyar protestáns egyháztörténet... i. m., 92.

282 Csohány János 1988, 222.

283 A Debreczeni ev. Ref. Főiskolai akadémiai tanács jegyzőkönyve az 1894/95 tanévről (Akadémiai tanácsülés 1894. okt.18.) 26. szám, 13.

A gyakorlati teológia nagy formátumú tanára gazdag irodalmat hagyott az utókorra: teológiai tanárként imádságtant (1886), egyházsztartástant (1892), lelkipásztorkodás-tant (1908), egyházszoneklattant (1914) oktatott, és nagyobb terjedelmű, jelentős műveket is írt ezekben a témákban. Írásait figyelembe véve rendkívül termékeny embernek mondható. Skóciában töltött évei meghatározóak voltak számára, amire hálás szívvel emlékezett vissza. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint megannyi könyve és cikke, melyben skót származású teológusok életét ismertette vagy az ottani református kegyességet mutatta be. Ilyen munkák voltak például: *Blackie Stuart János élete* (1898) vagy *A skót szabad egyház ismertetése* (1877).²⁸⁴ Ez utóbbi tanulmányát Alexander Moody-Stuartnak, a Skót Szabad Egyház egyik edinburghi lelkészének, az ösztöndíjalap elnökének ajánlotta. Skóciából hazahozott missziói gondolkodását jelzi az is, amikor ezt írta: „az elárúsítandó példányokból bejövő pénz a budapesti skót zsidó-missziói intézet javára adatik át”.²⁸⁵ Ebben a kis könyvecskében kilenc fejezetben ír az akkori skót egyház történetéről és mindennapi életéről. Megragadta a Biblia olvasásának gyakorlata, ahogy arra Balogh Ferenc is felfigyelt. Erre Csiky így emlékezett vissza: „diákjainkra a legnagyobb benyomást a gyülekezetek pezsgő élete tette. Elsősorban az, ahogyan a skót egyháztagnak olvassák és értik a Bibliát; aztán, hogy mennyire ragaszkodnak a hitvallásaikhoz; milyen bensőségesek istentiszteleteik.”²⁸⁶ Nem véletlen, hogy Balogh Ferencsel együtt lelkesen támogatta a Brit és Külföldi Bibliatársulat munkáját.²⁸⁷

A skót egyházzól írott műve negyedik részében, amikor is Csiky az *Isteni tisztelet*ről ír, hosszú részt szentelt az imádság leírására. A skót liturgiában két rövidebb és egy hosszabb imádságot kellett elmondani az istentisztelet alatt. A lelkészeknek minden vasárnap különböző szavakkal kellett kifejezniük magukat; a Miatyánk nem a minden alkalommal elmondott kötelező imát jelentette – amit azért természetesen elmondottak –, hanem a mintát, mely alapján nekik is imádkozniuk kellett.²⁸⁸ Valószínű, hogy ez a kegyességi gyakorlat ösztönözte Csikyt számos imakönyvének megírására.

Csiky jelentősége kiemelkedő a teológiai oktatás történetében. Olyan témákról tanított és írt, amelyek korábban nem, vagy csak ritkán voltak önálló tantár-

284 Ez a műve eredetileg az Evangéliumi Protestáns Lap mellékleteként látott napvilágot.

285 Csiky Lajos: Egyháztanulmány. A skót szabadegyház ismertetése, Debreczen, 1877.

286 Hörcsik Richárd: Az edinburghi magyar peregrináció története, In: Barcza József (szerk.): Tovább..., Emlékkönyv Makkai László 75. születésnapjára, Debreczen, 1989, 171.

287 Ötvös László: Balogh Ferenc életműve... i. m., 214. Lásd még: Nagy Barna: A Heidelbergi Káté jelentkezése, története és kiadásai Magyarországon a XVI. és XVII. században, In: Studia et Acta 1, 15–91. Balogh hatását nézve nem véletlen az sem, hogy tanítványa, Erdős József a Balogh Ferenc által alapított Hittanszaki Önképzőköri munkálkodott, lefordítja majd a Heidelbergi Kátét és a II. Helvét Hitvallást.

288 Csiky Lajos: A skót szabadegyház ismertetése, Debreczen, 1877, 37.

gyak a magyar teológiai oktatásban, mint például az említett imádságtan vagy a Fairbairn-féle lelkipásztorkodás-tan. Fontosabb gyakorlati teológiai műveiben főleg nyugati szerzőkre támaszkodott, bár elképzeléseiket nem alkalmazta kritika nélkül a magyar helyzetre. Ez jól tükröződik teológiai műveiben: volt saját egyház- és gyülekezet-, misszió- és lelkipásztorképe. A gyakorlati teológus Csiky munkásságát és teológiáját vizsgálva szembetűnik erős missziói érdeklődése is. A misszió iránti elköteleződése diákéveire nyúlik vissza, ezt Balogh Ferenc dogma- és egyháztörténetet író professzor plántálta el benne, majd a skóciai ösztöndíj mélyítette el. A kinti tapasztalat növelte érdeklődését, hiszen ott virágzó gyülekezeti élettel és kiforrott missziói munkával találkozott. Ez a meghatározó élmény tanár korában is elevenen élt benne. Balogh Ferenchez hasonlóan diákjait is missziói látásra nevelte, valamint számos cikket és tanulmányt publikált a misszió történetéről, elméletéről és gyakorlatáról. Missziói témájú írásai jellemzően a skót evangelikál és a német pietista hatásokat tükrözik, a magyar közönség számára a kinti munkákat mutatja be. Nem meglepő, hogy ezek alapján alakította ki saját misszióteológiai felfogását.

Bethlendi Endre (1880– segédtanár, 1884–1888 rendes tanár)

Bethlendi Endre kicsit kilóg a sorból: rá is hatott a skót evangelikalizmus, de kegyessége, egyházi szóhasználata és filozófiai érdeklődése miatt több ponton is eltért attól. 1850. június 17-én született Búrgezen (Szilágy megye). Édesapja, Bethlendi András teológiailag jól képzett lelkész volt. A család szerény körülmények között élt. Iskoláját Zilahon kezdte, ahol kezdetben nagy szorgalma ellenére csak közepes tanuló volt, de negyedik évre már kitűnő lett. Innentől kezdve birtokosok gyermekeit tanította pénzért, amiből fenn tudta magát tartani. Ötödik osztályban már osztályelsőként végzett, és 1870-ben kitűnő eredménnyel tette le az érettségi vizsgát.

1870 októberétől Debrecenben tanult a főiskolán, ahol szorgalmával és eszével is kitűnt. 1874-ben fejezte be teológiai tanulmányait, 1875–76-ban a szeniori tisztséget töltötte be. Balogh Ferenc javaslatára ekkor pályázta meg a Skót Szabad Egyház magyar, cseh alapítványi ösztöndíját, amit elnyert. A kiutazást Csiky Lajos segítette, aki akkor már egy éve, hasonlóan ösztöndíjasként, ott tartózkodott. 1876. október 23-án érkezett meg Edinburghba, ahol két szemesztert tanult, majd 1878. április 15-én Bázélbe ment, hogy ott is bővítsé ismereteit, 1879 nyarán már Genfben tanult. 1880-ban tért haza, mert segédtanári állást kapott a teológiai akadémián. Csiky megjegyezte, hogy Bethlendi volt a legtöbbit külföldön tanuló magyar teológus abban az időben, ez idő alatt egyébként rengeteg könyvet gyűjtött össze. Kezdetben vallásbölcészeti és angol nyelvi tanár, továbbá 1882-től még franciát is tanított. 1883-tól az ószövetségi exegézis és bibliai teológia oktatását is rábízták. Egyhangúlag választották meg az 1884-ben felállított ötödik tanszék első rendes tanárává, amit az 1886/87-es tanév első félévének végeztével visszavonnak tőle „rossz elmeállapota miatt”. 1888. február 15-én halt meg. Felesége Menyhárt Kornélia, Menyhárt János teológiai tanár lánya volt, egy fiúgyermekük született.

Bethlendire jellemző volt a töretlen szorgalom, nagyfokú lelkesedés, egyszerűsmind zárkózott volt, került a társasági életet. Inkább a külföldi írók érdekelték, Csiky megjegyzése szerint ez ahhoz vezetett, hogy „Így aztán nem is tudott jó magyar irányra szert tenni soha”.²⁸⁹ Leginkább a vallásbölcsezet és az írásmagyarázat érdekelte Bethlendit, és itt is érdekes Csiky megjegyzése: „Ha rendes körülmények közt marad és fejlődhetik szellemi ereje, hírneves bölcsezt vált volna belőle.”²⁹⁰ Nem teológust, lelkészt említ, hanem bölcsezt mond. Ez azzal is indokolható, hogy Bethlendi a debreceni új ortodoxiát sajátosan értelmezte, így a maga módján egyedülállót alkotott. A tudomány és a teológia összebékítésén munkálkodott, azonban nem a bibliai teológia, hanem a filozófia oldaláról igyekezett megragadni. Ez roppant érdekes, figyelembe véve, hogy ő az ószövetségi tanszékre került. Arra törekedett, hogy kifejtse, mi is a régi teológia vagy régi ortodoxia és az új ortodoxia vagy új teológia közötti különbség. A *Tudomány és teológia* című értekezésében kifejtette, hogy az új ortodoxia híve, tehát szemben áll a régi ortodoxiával. „Annak, amit régi theológiának neveznek, jelszava: idő; annak, mit az új theológiának neveznek, jelszava: örökkévalóság.”²⁹¹ Ennek a két nézőpontnak a kifejtésében azt találja az ember, hogy az idő alatt, ami a régi teológia jelszava, azt érti, hogy a Krisztus-esemény Isten természetétől eltérő volt, kegyelme ebben a pillanatban jelenik meg.

Tehát csupán egyszeri esemény, amely eltér az általános isteni magatartástól. Míg az új teológia értelmezésében Isten kegyelme örök, nem csak egyszeri természetétől eltérő cselekedet volt az ember megváltása. Megjegyezte, hogy ez az új teológia egyébként nem teljesen új, hiszen ő csak Pál apostol vagy János evangélista teológiai gondolkozását követi. Szerinte a régi teológia legnagyobb hibája az, hogy „voltak nevezetesen az egyházban sokáig forgalomban hittani rendszerek, oly kemények, durvák, oly ésszerűtlenek és ellentmondásosak, hogy teljesen hihetlenekké váltak az ésszerű és elmélkedő ember előtt”.²⁹²

Dicsőfi József (1887–1890 rendes tanár)

Dicsőfi József a Kollégium kiváló diákjai közé tartozott. Először kezelői könyvtárosságot kapott a Kollégiumban, valószínű Balogh Ferenc közbenjárására, aki a könyvtár felügyeletét is ellátta.²⁹³ Teológiai tanári székfoglalóját 1887-ben *A synoptikus evangéliumok kritikája és apológiája* címmel tartotta meg.²⁹⁴ Az egyházkerületi jegyzőségig eljutó Dicsőfi is Balogh Ferenc egyik kedvelt tanítványa

289 I. m., 66.

290 Uo.

291 Bethlendi Endre: *Tudomány és theologia*, DPL 6 (1886)/16, 146.

292 I. m. 145.

293 A Tiszántúli Reformált Egyházkerület Debrecenben 1874. október hó 1., 2., 3. és 4. napjain tartott harmadik közgyűlésének jegyzőkönyve (1874. október, 253. szám), 40.

294 Tóth Sámuel (szerk.): 1887–88-iki évkönyv a Debreceni Ev. Ref. Főiskola Akadémiai tanszakairól, Debrecen, 1888, 13–63.

volt. Leveleinek stílusa igen elüt Erdős Józsefétől, aki egyházával szemben nagyon kritikus volt. Erdős buzgó pietista lett és a belmissziós kánoni nyelven írogatott leveleket tanárának. Dicsőfit inkább a magasztosabb, sokszor túlzott pátosszal megírt levelek jellemzik. Névnapj köszöntésekor több mint két oldalon át méltatja Balogh Ferencet. Többek közt így ír: „[...] csak arra kérem a Mindenhatót, hogy saját szent céljáért, világosságának tovaterjesztéséért, Nagytiszteletű urat, mint hivatott emberét, mint magyar protestáns theologiai irodalmunk felkent fejedelmét, mint a theologiai ifjúság örömét még számos éveken át minden áldásával áldja meg.”²⁹⁵ Az ilyen nagyon cikornyásnak tűnő mondatok a kortárs bevett szónoki szokást tükrözték vissza.

Dicsőfi is határozottan elutasította a liberális teológiát, mint ahogy látni fogjuk, Erdős József is tette, de ő azért nem volt annyira radikális, és néha nem állt messze a német közvetítő teológiától sem. Marburgból ezt írta Balognak: „én a haladó iránnyal ki vagyok békülve, mert tudom, hogy a prot. theologia tudomány. Csak abban az esetben nem méltatnám, ha rossz célzattal állna szövet-ségben. Hogy van ilyen, ilyen *ördögi irány* [kiemelés tőlem] is, jobban méltóztatik tudni, mint én.”²⁹⁶ Dicsőfi József (1887–1890) Lipcsében Franz Delitzschnél tanult (1883–1884), aki 1886-ban létrehozta az *Institutum Judaicumot*, amely egyértelműen a tradicionális lutheránus teológia és a pietizmus alapján helyezkedett el. Delitzsch kegyessége nem állt meg az egyházas és vallásos élet megélésénél, hanem jelentős missziói munkát végzett a zsidók között. Balogh Ferenc és a hasonlóan zsidómissziót végző Skót Misszió révén kapcsolatban állt a berlini intézettel, és a diák választását valószínűleg mind Balogh, mind pedig Menyhárt János befolyásolhatták. Delitzsch tanította Dicsőfi számára az ószövetségi üdv-történetet, melyet J. C. J. K. von Hofman teológiája hatására fogalmazott meg.²⁹⁷ Dicsőfi 1890-ig, egészen Delitzsch haláláig levelezésben állt vele. A híres hebraista ajánlotta be a Marburgi Egyetemre. Ott lipcsei tanára után Baudissin, Kessler és a Ritschl-tanítvány Wilhelm Hermann dogmatikai előadásait hallgatja 1885-ig. Így két eltérő hatás érte a fiatal teológust, de ő határozottan a debreceni új ortodoxia vonalát viszi tovább. Dicsőfi Révész Kálmánhoz írott leveleiből kiderül, hogy Delitzsch hatása maradandó volt: „bizony nekem szerető és szeretett tanár volt, az a félév, amely alatt csaknem mindennap beszélgetett velem, azaz tanított, elég lett volna, bátran jöhettem volna haza s pedig nem úgy mint sok akadémikus”.²⁹⁸ A lipcsei professzor hatását Dicsőfi gyakori hivatkozásai mutat-

295 Dicsőfi József levele Balogh Ferenchez. Lipcse, 1883. november 30. TtREK R1516, ff. 4 (itt: f. 2).

296 Dicsőfi József levele Balogh Ferenchez. Marburg, 1884. június 23. TtREK R 1516, ff. 4 (itt: f. 2).

297 Schmend, Rudolf: Franz Delitzsch, In: Betz, Hans Dieter–Browning, Don S.–Janowski, Bernd–Jüngel, Eberhard (Ed.): Religion Past and Present, Brill Online, 2012.

298 Dicsőfi József levele Révész Kálmánhoz. Debrecen, 1885. december. 31. TtREK 1773, ff. 4 (itt: f. 1).

ják.²⁹⁹ Delitzsch mellett nagymértékben hatott rá Albrecht Ritschl, Wilhelm Hermann, Tischendorf és De Wette teológiája.³⁰⁰ Teológiai bemutatkozó beszédében határozottan elítélte Strauss és Renan hatását: „[...] nem engedjük, hogy teológiai tudományunk e Strauss-féle »historicus scepticismusnak és nihilismusnak« prókátorává szegődjék, nem óhajtunk tartozni azok közé sem, kik a nagy regényíróknak, Renánnak tapsolnak.”³⁰¹ Sajátosan amellet érvelt, hogy az említett tudósok szolgálatot tettek az egyháznak, az emberiségnek és az igazságnak. „Újra felhívta a világ figyelmét a Megváltóra, a világ megváltójának személyére. Tischendorf után úgy érvel, hogy beláthatja mindenki, ki csak érdeklődik üdve iránt, hogy Jézus Krisztus történeti dicső személyével áll és esik a keresztyén hit és egyház és a moral.”³⁰² Ez az evangéliumi, a tradicionális dogmákat értékesnek tartó szemlélet határozta meg tanári és lelkészi munkásságát. Dicsőít 1890. január 18-án a Nagy-Czegléd utcai gyülekezet (ma Kossuth utcai) lelkészévé választották.³⁰³ Ezzel a teológiai akadémián betöltött pályafutása véget ért. 1905-ben a Tiszántúli Református Egyházkerület főjegyzőjévé választották, majd pár évvel később alulmaradt a püspöki székért való vetélkedésben Eröss Lajossal szemben.³⁰⁴

Erdős József (1888–1914 rendes tanár)

Erdős József egyértelműen Balogh Ferenc szellemi hatósugarához tartozott. Ő egyengette a fiatal harmadéves teológus diák útját Bécsbe, Eduard Böhlhöz. Balmazújvárosból ezt írta az ösztöndíjas diák a tanárának: „Mély tisztelettel kérem Nagytiszt. Urat a végett, méltóztassék a felől megnyugtatásomra pár szót írni, miszerint a Nagytü. Boehl urali találkozására után és óta a körülmények nem változtak e s mehetek e bátran s biztos reménnyel fel Bécsbe – kitűzött pályacélom elérhetésére, hol is egyházam, hazám s nemzetem javára teendő szolgálataimhoz ismeretanyagot s tapasztalatot gyűjteni törekszem.”³⁰⁵ Egy hónappal később már megnyugodva köszönte meg Balogh Karlsbadból írott levelét, amelyből kiderült, hogy a bécsi ösztöndíja rendben van.³⁰⁶ 1877 októberétől tanul Bécsben a

299 Dicsőfi József levele Révész Kálmánhoz. Debrecen, 1885. december 31. f. 2. publikálatlan kézirat, TtREK 1773. Csánki Benjámín 1921, 180.

300 Dicsőfi József: Evangéliumi elmélkedések, Debrecen, 1892, 29., 37.

301 Dicsőfi József: Tanári székfoglaló I., DPL 7 (1887)/38, 331–333 (itt: 331).

302 I. m., 332.

303 Abszolút többség híján többfordulós választásokra került sor a jelöltek között: Dicsőfi József (567), Somogyi Pál (486), Révész Kálmán (164), Rácz Károly (14), Szalay József (4). A szavazást Dicsőfi és Somogyi között megismételték. DNÉ 47 (1889)/52, 2., DNÉ 48 (1890)/1, 2; DNÉ 48 (1890)/2, 2., Dávidházy János esperes először nem is erősíti meg a választást, mert szerinte szabálytalanságok fordultak elő, DNÉ 48 (1890)/8, 2.

304 Lásd TtRE jkv. 1905/10., 1905/11. TtREL I. 1. aa.18. 12–15., Dicsőfi József törzskönyvi lapja, TtREL I.1.i.5.

305 Erdős József levele Balogh Ferenchez, Balmazújváros, 1877. júl. 17. TtREK R1516, f. 1.

306 Erdős József levele Balogh Ferenchez, Balmazújváros, 1877. aug. 4. TtREK R1516, ff. 1–2.

protestáns teológiai fakultáson, ahol mindössze 26 hallgató volt a három évfolyamon. Kinti tartózkodása alatt rendszeresen olvasta a Balogh-féle *Evangeliumi Protestáns Lapot*. Levelében így üdvözölte az otthoni teológusokat: „Csak haladjanak ám az evangélium áldásos útján is előre, igazán s nemesen. Legyenek valódi teológusok.”³⁰⁷ Diáktársaival, Szatmári Sándorral és Orosz Istvánnal együtt köszöntötte meg Balogh Ferencet névnapja alkalmából 1877 decemberében.³⁰⁸ A fiatal teológus példaképe Böhl volt: „Nagy hálát adok istennek [sic!], hogy ily evangéliom hű férfi körében mozoghatok s szellemi s lelki táplálékot tőle nyerhetek. Ily férfiak kellenének ma, s én most nagyon sajnálom, hogy Márk úr Debrecenben nem maradhatott, ő is tehetett volna sokat.”³⁰⁹ A hazai impulzusok után Erdős egyértelműen még jobban az evangéliumi vonal hatása alá került. Balogh újortodoxiája után Böhl pietizmusával ismerkedett meg az osztrák fővárosban. A pietista teológiai tanár éppúgy meghívta a diákokat otthonába, mint a skót evangelikálok tették az edinburghi ösztöndíjasokkal.³¹⁰ A fiatal diák helytelenítette a Lang-féle irányt, amely Nagyenyeden elterjedt. Véleménye igen markáns: „Nálunk kezd mindenféle »ismus« felmerülni és ez veszélyes. Mindent írnak, olvasnak össze vissza, csak azt nem teszik, a mit kellene. Nem olvassák a Szent írást, nem értik, nem is akarják érteni, a nagy tudatlanság terjed s nincs a ki megakassza utjában azt. Enyeden a Lang irány annyira el van terjedve, hogy ott alig ismernek egyet, Langot olvassák a theologok, bibliát, hitvallástételt, katechizmust majdnem teljesen nem ismerik. A theologok ottani magán élete példánykép a rosszra nézve, a theologus úgy él, mint szilaj s féktelen lény. Ezt közvetlen forrásokból tudom. De mit teremthetne jót a nálunk dívó modern irány? melynek legfőbb ismérve a tudatlansággal párosult hitetlenség s valóban ébren kell lennünk és imádkoznunk.”³¹¹ Mind az eddig bemutatott négy volt diák: Csiky, Bethlendi, Dicsőfi és Erdős egyformán az új ortodoxia szellemét vitték tovább.

Csohány János állítása, hogy a debreceni ébredésről valamilyen értelemben mégiscsak lehet beszélni, igaznak tűnik. A debreceni teológiai akadémiai karon nagyon is tetten érhető Révész, majd sokkal inkább Balogh Ferenc és tanítványai által a lelki megújulásra való törekvés és egyfajta hitvalló teológia kialakítása. Azonban az „ébredés” alatt Debrecenben nem szabad a klasszikus egyletek, belmissziói egyesületek által végzett missziói munkát érteni. Igazán ez Budapesten indul el a Skót Misszió hatására. Az evangélikáció Szabó Aladár és társai köre által

307 Erdős József levele Balogh Ferenchez, Bécs, 1877. október 27. TtREK R1516, ff. 3 (itt: f. 2).

308 Orosz István, Szathmári Sándor és Erdős József közös levele Balogh Ferenchez, Bécs, 1877. december. TtREK, R 1516. ff. 1–2.

309 Erdős József levele Balogh Ferenchez, Bécs, 1877. december 15. TtREK R1516. ff. 1–3 (f. 2).

310 Erdős József levele Balogh Ferenchez, Bécs, 1878. április 9. TtREK R1516, ff. 3 (itt: f. 1).

311 Erdős József levele Balogh Ferenchez, Bécs, 187. február 25. TtREK R1516, ff. 4 (itt: f. 2–3).

kezd meghonosodni Magyarországon.³¹² A Heidelbergi Kátét magyarra lefordító ifjú Erdős nagyon buzgó volt a belmisszió területén. Böhl Eduárddal a „vasárnapi iskoláról szóló könyvecskét az egész tiszán(túli) egyházkerületbe elküldöttünk, kíváncsi vagyok az eredményre”.³¹³ A fejleményekről 1879 márciusában értesülünk. A Tiszántúli Református Egyházkerületben több mint hatszáz helyre elküldték a munkát, mellékeltek hozzá egy kérdőívet és bélyeget a válaszára. A kérdések arra irányultak, hogy van-e az „illető helyen vasárnapi iskola, ki vezeti azt? Hányan látogatják és így tovább”. Összesen vagy tíz-húsz személy válaszolt, de azok „feleletei közt is egy pár csupa értetlenség, pedig magyarul volna írva”.³¹⁴

Ez a kezdeményezés azért is érdekes, mert itt is nyilvánvalóvá válik, hogy bár Szabó Aladár vezeti be Budapesten a skótok hatására a vasárnapi iskolákat 1883-ban,³¹⁵ de Erdős 1878-ban írt levele is azt mutatja, hogy Debrecenben korábban elindult az evangéliumi misszió ilyen irányú próbálkozása.³¹⁶ Az tény, hogy a skót evangéliumi hatás, amely az angolszász evangelikalizmust és a német pietizmust egyaránt és egyszerre közvetítette Debrecenbe és Budapestre, számos módon összeért. Jól érzékelteti ezt Erdős levele, amikor arról írt, hogy Rudolf König, a budapesti Skót Misszió lelkésze írt neki, hogy Csiky Lajos fog számára átadni néhány traktátust.³¹⁷

A fiatal diák egyre öntudatosabbá vált bécsi kintléte alatt. Valószínűleg Böhl hatása érezhető megjegyzésén: „Én folytatom exegetikai és dogmatikai tanulmányaimat, valószínűleg engem választott ki Isten egy egészséges Dogmatikának magyar nyelven való közzétételére.”³¹⁸ Ezt a munkát el is indította és az előadások anyagát lejegyzetelte, tanárától kapott kéziratos anyaggal összevetette és elkezdte

312 Kovács Ábrahám: *History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest...* i. m., 317 kk.

313 Erdős József levele Balogh Ferenchez, Bécs, 187. február 25. TtREK R1516, ff. 4 (itt: f. 4). Ezt a munkát ő „rendezte sajtó alá és fordította” le. Erdős József levele Balogh Ferenchez, Bécs, 1878. december 9. TtREK R1516, ff. 4 (itt: f. 4).

314 Erdős József levele Balogh Ferenchez, Bécs, 1879. március 19. TtREK R1516, ff. 2 (itt: f. 2).

315 Kovács Ábrahám: *A magyarországi vasárnapi iskolai mozgalom kialakulása és szervezeti megerősödése*, In: Kósa László (szerk.), *Reformátusok Budapesten*, 2. kötet, Budapest, 2006, 997–1013. Lásd még: Kovács Ábrahám: *Missziói, egyházépítési és egyházi megújulási elgondolások találkozása és gyakorlati megvalósulása a Budapesti Református Egyházban a 19. század végén*, In: Ódor Balázs–Xeravits Géza (szerk.): *Horizont, Budapest–Pápa*, 2005, 154–179.

316 További kutatásokat igényel az, hogy ebből a vasárnapi iskolai kezdeményezésből mi is lett. Továbbá, a korábbi kutatásaim és megjelent tanulmányaim ellenére még rengeteg forrás feldolgozása várat magára, amely a már leírt téziseimet finomítaná és pontosítaná, valamint más egyházak hasonló mozgalmaival együtt tárgyalná a témát.

317 Erdős József levele Balogh Ferenchez, Bécs, 1878. október 21. TtREK R1516, ff. 3 (itt: f. 2).

318 Erdős József levele Balogh Ferenchez, Bécs, 1878. február 25. TtREK R1516, ff. 4 (itt: f. 4).

azt előkészíteni fordításra.³¹⁹ Balogh érezhette azt, hogy az ifjúi hév elragadta Erdőst, hiszen elküldte neki Tóth Sámuel kollégája dogmatikáját, amely mérsékelt ortodox irányú volt.³²⁰ Azonban ez a lendület kellett ahhoz, hogy ez a hitét és református hitvallását nagyon komolyan vevő fiatalember maradandót alkot-hasson még a debreceni teológiai tanári kinevezése előtt a Heidelbergi Káté új, kiváló fordításával. A német református pietizmus Ausztrián keresztül Balogh hathatós közreműködésével termékenyítette meg a debreceni református teológiát. Számos diák került Erdős, Orosz és Szatmáry mellett Böhl hatása alá. Ide tartozik még Balogh Ferenc kortársa, az igen tehetséges, jelentős lelkipásztori munkát végző, a hitvallásokat nagyra értékelő Rác Károly (1842–1925) volt kollégiumi diák is, akinek munkássága Eduard Böhl (1836–1903), Friedrich H. Kohlbrügge (1803–1875) hatását közvetítette a *Szabad Egyház* című lapon keresztül harmincegy éven át. Lapjába sokat írt Balogh Ferenc, Keck Zsigmond cservenkai német ajkú református lelkész, és Erdős József.³²¹ Orosz István, valamint Venetiáner Sándor is Böhl-tanítványok voltak,³²² s mindannyian tagjai lettek a Böhl által létrehozott Kohlbrügge Körnek.³²³

Ezenkívül még Csiky Lajos debreceni teológiai tanár is írt ébresztő jellegű publikációkat Rác lapjába.³²⁴ A budapesti teológián tanult ébredéshez tartozó diákok, a volt edinburghi ösztöndíjasok, Szalay József és Kecskeméti Ferenc is rendszeresen publikáltak nála.³²⁵ Amennyiben e két utóbbi lelkészt a dél-alföldi ébredés irányához soroljuk, megállapítható, hogy az angolszász evangelikál és a német pietista evangéliumi irányzatok hatásainak az együttműködését mutatja ez is. Az evangéliumi irányzatok számos területen összekapcsolódtak, mint például az ortodox teológiai állásfoglalás, a hitvallásokhoz való ragaszkodás, a biblikus szemlélet és a hit elsőbbsége az ésszel szemben. Az egyházi megújulást magyar tradicionális teológia alapján képzelték el, de a külföldi hatásokat is szervesen beépítették gondolkodásukba.

319 Erdős József levele Balogh Ferenchez, Bécs, 1878. március 7. TtREK R1516, ff. 3 (itt: f. 2).

320 Erdős József levele Balogh Ferenchez, Bécs, 1878. április 9. TtREK R1516, ff. 2 (itt: f. 3).

321 Csekey Sándor: Református mozgalom a XIX. században, Magyar Kálvinizmus 1 (1934)/5–9, 120–126. (itt: 122.)

322 Erdős József levele Balogh Ferenchez, Bécs, 1878. október 21. TtREK R1516, ff. 3 (itt: f. 2).

323 Csekey Sándor: i. m., 122. „A kör tagjai évenként kétszer levelet tartoztak írni Böhlnek az egyházi és iskola életben szerzett tapasztalatairól s a tagok összes levelei a tagok között köröztettek” – írja Csekey.

324 Csohány János: Rác Károly (1842–1925) lelkipásztor élete és munkássága, In: Vallási Néprajz, Budapest, 1987, 156–177.

325 Uo.

Sass Béla (1890–1914 rendes tanár)

Sass Béla – aki Erdőssel szinte egy időben (1888) kezdte munkásságát (1890–1914) – tevékenysége még feltáratlan.³²⁶ A Kollégium gimnáziumában kezdte tanulmányait 1873-ban, majd 1881-től a teológián tanult tovább. Aktív diákéletet élt különösképpen a HÖT-ben. Egy ideig ő is a *Közlöny* szerkesztője volt.³²⁷ 1885/86-ban a gimnáziumban tanított segédtanárként, majd 1886/87-ben szenior volt. Ezek után ő is megkapta a külföldi ösztöndíj lehetőségét jutalmul.³²⁸ Három félévet töltött Németországban, Berlinben: Otto Pfleiderer, Bernhard Weiss és Dillmann teológiai tanárokat hallgatta, majd Budapesten tanult bölcészetet. 1889-ben, két év után tért haza, ismét segédtanár lett a gimnáziumban, majd 1890-től kezdte el teológiai tanári pályafutását. Neve összeforrta a Kollégiumban elindított reformokkal. Megszervezte a főiskolai igazgatótanácsot, megkísérelte rendezni a tanári fizetéseket. Balogh Ferenc szerint „szükség volt a reformok korszakában oly emberre, aki egész tanulói pályáját ez iskolában töltötte, aki ismerte apróra, mert benne élt, a diákság életét, szükségleteit s minden iskolai intézményt, így a fokozatos fejlesztés tudásával bírt”.³²⁹ Nemcsak rendkívül jó szervező, hanem kiváló szónok is volt. Az őszövetési tudományok területén a zsolttárokkal is foglalkozott. A német vallástörténeti iskola hatott rá, s a Zsoltárok könyvének előállítását a Pentateuchozhoz hasonlóan „egy hosszú, több mint nyolcszáz éves vallástörténelmi folyamat gyümölcésének” látta.³³⁰ Gondolkodásán érezhető volt Pfleiderer hatása, aki Edinburghban a híres „Gifford lecture” alkalmával *The Philosophy and Development of Religion* címmel előadást tartott. Ezzel a New College olyan tanárai részéről, mint Robert Rainy és Marcus Dodd, a keresztyénység természetfeletti voltának ortodox teológiai álláspontjának kifejtését érte el. Azt gondolhatnánk, hogy emiatt Sass Béla talán az első, aki elmozdult az új ortodoxia irányától.³³¹ Feltűnő, hogy alig írt teológiai témákról a *Debreceni Protestáns Lapba*, cikkei jórészt az egyházi és a társadalmi közéletre reflektáltak. A húsvét-ről írott ünnepi beszédében evangéliumi hangot üt meg és Krisztus feltámadását biblikusán magyarázza.³³² Csánki Benjámint, volt tanítványát és utódját ezt írta róla: „Nagy eruditóval rendelkezik. Tudományszakába vágó pár kisebb munkát

326 Csánki Benjámint és Lencz Géza: Sass Béla emlékezete, idézi: Zoványi Jenő 1977, 527.

327 Barcza Józsefné 1988, 720.

328 Zoványi Jenő 1977, 527.

329 Balogh Ferenc 1904, 545.

330 Sass Béla: Néhány szó a zsolttárok keletkezésének koráról, In: Sass Béla (szerk.): 1895–1896 évkönyv a Debreceni Ev. Ref. Főiskola Akadémiai Tanszakairól, Debreczen, 1896, V–XXVIII. (Itt: XX.) számú oldalak.

331 Sass teológiájának elemzése még további alap kutatásokat igényel.

332 Sass Béla: Húsvét ünnepén, DPL 18 (1898)/15, 201–202.

ír is. A magyar tudomány grandiosus munkát nem kapott tőle.”³³³ Ő is, mint pár évtizeddel korábban Tóth Sámuel, az egyházi igazgatás irányába mozdult el. Csohány János rámutat, hogy jegyzőjeként munkálkodott különböző testületeknek, így a Kollégiumi Igazgatótanácsnak, az Egyetemes Konventnek és az 1904–1907 között ülésezett törvényalkotó zsinatnak. Kitűnő adminisztráló tehetsége és nagy munkabírása volt. „Egyetemi tanárrá nevezte ki a miniszter 1914-ben az új debreceni egyetemre, ahonnan 1928-ban ragadta el a halál.”³³⁴ Nekrológiájában ezt írják életmunkájáról: „A hadvezér oda csoportosítja a legnagyobb haderőt, ahol a döntést keresi. Azonban nagyon korán az egyházi közélet sodrába került s itt felismerve kiváló tehetségeit, olyan emberek vonták a maguk körébe munkatársokul, a kik a nemzet történetében is vezérszerepet vittek. Nem csoda, ha ez a környezet lebilincselőleg hatott reá. Nagy értékű értelmi és ethikai tehetséget túlnyomólag itt kellett érvényesítenie. Nagy értékű munkát végzett itt.”³³⁵

Erőss Lajos (1899–1908 rendes tanár)

Erőss Lajos már diákkorában mint hittanszaki önképzőkörös Balogh Ferenc hatása alatt állt. Az egyik külföldről hozzá írt levelét publikálta is a *Közlöny*. Karácsonyi élményeit részletezve tudósított a bázeli egyházi helyzetről, méltatva a két „hithű” teológiai tanár, Kaftan és Orelli prédikácóját. Az említett kifejezést tudatosan használta, „különbséget akarván tenni az ugynevezett orthodoxok és reformerek között. Mert ez utóbbiak esztelen szabadelvűségükkel a baseli egyházat is fenyegetik már. Mint ragály, fenyegető mérvben terjed az újítási düh, mely aztán igen gyakran a biblia elleni heves támadásokban lesz láthatóvá...”³³⁶ Az ottani reformerek, jénai hatásra a keresztséget akarták eltörölni, amelyet a zürichi Biedermann tanár az idős helyi lelkészhez, Miville-hez intézett levele döntött el a zsinaton az ortodoxok javára. Majd ellátogatott a krischonai, Bázeli Misszió által működtetett Missionhausba, ahol a laikus misszionáriusképzőben a következő beszélgetést folytatta egy növendékkel: „Hát aztán, ha itt a 4 eszten-dőt kitölti, hová megy? »Oda megyek, ahová az Úr küld, mi egészen akarat nélküliek vagyunk.« Szinte meg voltam hatva, midőn ennél a fiatal, mondhatnám gyermek embernél ezt a teljes lemondást láttam.”³³⁷ Ez a kettős hatás, mind az otthoni, mind pedig a külföldi, végig megmaradt életében. Erőss Lajos egyértel-

333 Csánki Benjámín: Emlékbeszéd Sass Béla fölött. Elmondotta Debrecenben 1928 december 4-ikén a kollégium dísztermében tartott arcképleplezési ünnepélyen, az egyházkerületi közgyűléssel közösen rendezett gyászünnepély alkalmával [Debrecen], [k. n.], [1928?] 1–4. (itt: 2).

334 Csohány János 1988, 248.

335 Csánki Benjámín: Emlékbeszéd Sass Béla felett... i. m., 2.

336 Erőss Lajos levele Balogh Ferenchez 1882 dec. 26. Bazel. TtREK R1516, LI.3. ff. 4. (itt: f. 1). Ezt a levelet nyomtatásban is megjelentették. Lásd: Erőss Lajos: A karácson és a missziói intézetek Baselben, *Közlöny*, 13 (1884)/4, 31–32 (itt: 32).

337 Erőss Lajos, A karácson és a missziói intézetek Baselben, *Közlöny* 13 (1883)/4, 31.

műen a debreceni új ortodoxia továbbvivője volt. Balogh hatása és befolyása mind a teológiai, mind pedig az egyházi életben érvényesült. Eröss Lajos Kémerről írt levelében kéri volt tanárát, hogy ajánlja be Szeremlei József esperes úrnak a földesi gyülekezet lelkipásztori állására. Mint írja: „[...] sietek Nagytiszteletű tanár urat, mint legrégibb professzoromat s ezelőtt 2 évvel Földesre bevivőmet a legjobb reménységgel felkérni szíveskedjék engem majd annak idején senki másnak, hanem csak nagyt. Szeremlei J. esperes úrnak becses figyelmében ajánlani.”³³⁸ Egy másik levelében 1892 novemberében arról írt, hogy „nagytiszteletű úr énhozzám úgy tanulóí pályám alatt, mint később külföldi tartózkodásaim idején kiváló jóakaratot tanúsított s barátságos soraival nem egyszer felkeresett akkor is, midőn többi tanárainm elfelejtettek s életbe való kilépés komoly pillanatában a herkulesi válaszütra jutottam. Ezt én soha nem felejtetem el, bölcs tanácsaival, nemes bátorításával akkor támogatott legjobban, amikor a szegény fiatal embernek arra legégetőbb szüksége van. Szerencsém, egész társadalmi existenciám sok tekintetben Nagytiszteletű úrnak köszönhetem. S most midőn az itteni gondviselés engem olyan anyagi körülmények közé juttatott, hogy a magam megerősítése nélkül ezt a csekélységet elküldhetem, nekem jóleső bizonyosságát kívánom adni annak, hogy hála benne Nagytiszteletű úr irányában él s azt kivessni soha nem engedem. Kérem, fogadja e csekélységet oly szívesen, mint amilyen örömmel adom.”³³⁹ Ez a levél megragadóan szép bizonyítéka Balogh Ferenc mentori, nevelői és tanítói munkájának attól az Eröss Lajostól, aki nemcsak kiváló könyveket jelentetett meg dogmatikusként, hanem a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke is lett. Eröss több mint másfél évtizedig volt gyülekezeti lelkész, miután a dogmatika tanára lett. Megválasztása jelzésértékű. A teológiai akadémia és a tanári kar is olyan rendszeres teológust keresett, aki a hittételeket képes volt aprópénzre váltani. Kitűnő, de a hazai teológiatörténetben alig ismert *Apologetikájában* arról értekezik, hogy a templomba nem járó értelmiséget más társas jövetelekkel el lehet hatékonyan érni „az egyes apologetikai kérdések szakszerű fejtegetéseivel”. Teológiai hitvallása hasonló lehetett Balogh Ferencéhez, akinek életműve azt sugalmazta, amit kedves tanítványa meg is valósított mint lelkész, majd mint teológiai tanár. Ő valóban tudós lelkész volt. Tanári és lelkészi hitvallása így hangzott: „Az én igehirdetésem és belmisszióm egyik fegyvere lelkipásztorkodásom egész ideje alatt állandóan az apologetika volt s mikor ezelőtt 6 esztendővel sorsom, az isteni akarat útmutatása szerint, a teológiai katedrához vezetett, feltettem magamban, hogy erre a tudományra, *mint a dogmatikával a különben is szoros és szerves összefüggésben álló* [Eröss kiemelése] tantárgyra előadásaim során különös gondot fordítok s minden erőmmel azon leszek, hogy tanítványaimat az apologetika titkaiba bevezetve, azokat a keresztyén világnézet érdekében... némi-

338 Eröss Lajos levele Balogh Ferenchez, Kémer 1885. augusztus 20. TtREK R1516. LI.9. ff. 3 (itt: f. 2).

339 Eröss Lajos levele Balogh Ferenchez, Kémer 1892. november 27. TtREK R1516. LI.10. ff. 3 (itt: f. 2).

leg elősegítsem.”³⁴⁰ Eröss már diákkorában, a HÖT-ben kifejtett munkásságából is jól láthatóan, a misszió és a dogmatika iránt érdeklődött. Életútjában bámulatosan sikeresen tudta ötvözni az elméletet és a gyakorlatot. Sajnálatos, hogy csak rövid ideig tevékenykedhetett oktatóként, hiszen 1908-ban püspökké választották. Még szomorúbb, hogy ez az igen tehetséges dogmatikus és kiváló püspök három évvel később baleset következtében elhunyt.³⁴¹

Lencz Géza (1909–1914 rendes tanár)

Eröss Lajos az 1908/09-es tanév első szemeszterével bezárólag majdnem tíz évet oktatott. Utóda, Lencz Géza is a Hittanszaki Önképző Társulatban bontogatta szárnyait. A HÖT 25 éves jubileumi kiadványát a tehetséges diák szerkesztette. Szintén a Kollégium neveltje a gimnáziumtól kezdve csakúgy, mint Sass Béla. Több kollégájához hasonlóan főgimnáziumi segédtanár volt, majd pedig Erdős Józsefhez hasonlóan dogmatikát tanult Eduard Böhlthől. Böhl kapcsolatrendszerének köszönhetően ösztöndíjas diák lett Utrechtben 1896-tól. Bécsben *A megigazulás tanának fejlődése Melanchthon Loci-jában* című értekezéssel licenciátust szerzett az 1898–99-es évben. Doktorátusát is ott szerezte egyháztörténeti témából *Bocskai felkelése és a bécsi béke* címmel 1907-ben. Lenczre is hatott egyrészt az új ortodoxiából fakadó debreceni egyházas kálvinizmus, de a vallástörténeti iskola is. Akadémiai székfoglalóját *A keresztyénség vallástörténeti helyzete* témájából tartotta.

Kiss Ferenc (1912–1914 rendes tanár)

A tárgyalt korszak legvégén (1912) alapították a hatodik, belmissziói tanszéket, amelyet Kiss Ferenc indított útnak. Alsóbb iskolai tanulmányait a Kollégium egykori partikuláiban végezte egészen a gimnázium befejezéséig. Hittanszaki tanulmányait 1880-ban kezdte meg Debrecenben.³⁴² 1884-től egy évig tanító lett, majd pedig Mezőtúron segédlelkészként szolgált. Balogh Ferencnek köszönhetően 1886 őszétől Bécsben tanult dogmatikát Böhlthől, valamint a gyakorlati teológiát oktató Szeberényi Jánost is hallgatta.³⁴³ Debreceni teológiai tanárai, Menyhárt János, Tóth Sámuel és Balogh Ferenc igen mélyen hatottak rá. Az utóbbi hatásának köszönhető a Biblia iránti szeretete, aki a HÖT-ben gyakorlattá tette a rendszeres bibliaolvasást és zsolnáráneklést. „Ennek közvetlen bizonyítéka, hogy professzorsága alatt jelenik meg a tantárgylistán az általa bevezetett „Bibliaolvasó óra”.³⁴⁴ Ízig-vérig gyakorlati teológus volt. Az egyház missziói munkája kívül esett a templomon: „[...] az emberi élet nagyobb részét a templomon kívül töltjük el, a lelkipásztori munkakör hatalmas mezeje is a templomon kívül terül

340 Eröss Lajos: Apologetika, Debrecen, é. n., 1–2.

341 Zoványi Jenő 1977, 181.

342 Zoványi Jenő 1977, 318.

343 Kiss Ferenc: Életrajzi vázlat (1912), TtREL I.8.d.

344 Fekete Károly: Kiss Ferenc életműve, Budapest, 2012 (Diakóniai Könyvtár, 1), 27.

el.”³⁴⁵ Az új ortodoxia által elindított debreceni ébredés igazán az ő munkássága alatt teljesedett ki, még ha ritkán is szokták ezt így emlegetni. A Révész Imre, Menyhárt János és Balogh Ferenc által elindított új ortodoxia, majd a Csiky Lajos lendületével folytatott, Erdős József és Erőss Lajos által érlelt egyházas kálvinizmus igazi belmissziós lendületté Kiss Ferenc alatt teljesedett ki. Kiss Ferencről így írt méltató szavakat Ferenczy Károly: „A misszió tüzes szavú tanára volt, de a legnagyobb tanítást az életével adja [...]. A szociális felelősség, a krisztusi szeretet evangéliumi értelmezése és cselekedetekben, intézményekben való realizálása történetének új fejezete kezdődik vele egyházunkban.”³⁴⁶

5.2. A Heidelbergi Káté, lefordítása és népszerűsítése: Erdős József, Rácz Károly és Balogh Ferenc szerepe az új ortodoxia továbbvitelében

A felvilágosodás komolyan megkérdőjelezte az egyház hittételeit.³⁴⁷ „Az ész által irányított felismerés, amely az emberi tudománynak köszönhetően kézzelfogható, egyszersmind csaknem hihetetlen technikai és természettudományos eredményeket mutatott fel, érthetően lenyűgözte a gondolkodókat és a társadalom szellemi elitjét. Különösképpen a 18. század végén és a 19. században lejátszódó robbanásszerű ipari forradalom, valamint a hozzá kapcsolódó tudományos felfedezések megerősítették a fejlettebb társadalmak haladásba, fejlődésbe vetett hitét. A társadalomban uralkodó liberális fejlődéseszmé nagy hatással volt a teológiai gondolkodásra. Az alapvető fejlődéseméletet valló világnézetet, mint filozófiai elvet a liberális teológia szinte kritikátlanul vette át.”³⁴⁸

A liberálisoknak a hittanokról kialakult főbb nézeteit a dogmához kapcsolódó felfogásuk határozta meg. A dogma emberi alkotás, emiatt csak Jézus válása, az evangélium lényege lehet mérvadó.³⁴⁹ Görömbey Péter nagykállói lelkipásztor 1882-ben, két évvel az Erdős-féle fordítás előtt a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban* egy könyvismertetésben így vélekedett: „Mivel a káté helyett a zsinat is a bibliát fogadta el a vasárnap délutáni magyarázatok alapjául s így megszüntette azon visszásságot, hogy a szent könyv helyett, egy hibás, zavart kivonatot fejtegetssünk évről évre, vasárnapról vasárnapra.”³⁵⁰ Természetesen Görömbey liberalizmusa nem az egyház ellen, hanem mellette volt, hiszen éppen az volt a

345 Tóth Endre: Száz éve született Kiss Ferenc, RE 14 (1962)/12, 271.

346 Ferenczy Károly: Kiss Ferenc és a Kálvineumok, LE 28 (1935)/39, 274.

347 Esze Tamás: A Heidelbergi Káté története Magyarországon a XVIII. században, In: *Studia et Acta* 1, 181.

348 Kovács Ábrahám 2010, 121.

349 Uo.

350 Görömbey Péter: Könyvismertetés, PEIL 25 (1882)/4, 110–112 (itt: 111). A szerző e helyen a Garzó Gyula által szerkesztett és kiadott „Gyakorlati Bibliamagyarázatok” című periodikát ismerteti. (A szerkesztő)

célja, hogy „a lelkipásztorok a káté által az istenháza szerelmétől elidegenedett hívőket”³⁵¹ bibliamagyarázatokkal az ígét megkedveltetve visszavezessék a templomba. Bizony a kátémagyarázat tanítása és a konfirmációkor, azaz tizennégy éves kor körüli tanítása, főként az utóbbi állandó kritikaként előfordult a református egyházban. Már Fáy András is felvetette, értelmes dolog-e a tizenéves konfirmálókat a káté kérdéseinek megtanulásával terhelni.³⁵² A *Debreceni Protestáns Lap*, amelyet 1881-től Tóth Sámuel, a dogmatika professzora szerkesztett, szükségesnek ítélte, hogy helyt adjon a hitvallások, a káté melletti kiállásnak. Vári-Szabó Sámuel Apológia a heidelbergi káté mellett címmel ezt írja: „Voltam 3 évig képviselője egyik legnagyobb egyházmegyéjének a tiszántúli ref. egyházkerületnek, részt vettem a papi vizsgákban: itten tanárok és esperesek *uni sono* Pap István kátémagyarázatát ajánlották a vizsgázó atyafiaknak.”³⁵³

A liberálisok az egyén véleményét abszolutizálták, amelyből egyenesen következett, hogy a tudományos kritériumoknak a Bibliára, dogmára és a keresztyén vallásra való alkalmazásakor nem fogadtak el más tekintélyt az emberi észen kívül.³⁵⁴ Ballagi hangsúlyozza: nincs olyan emberi hatalom, amely feljogosítva lenne arra, hogy az emberi lelkiismeret felett uralkodjon. A dogmák vizsgálata rendjén az ember szelleme, az ész a valódi kritérium. Azonban mindezek a vélekedések arra vezettek, hogy az egyházat bizony belülről gyengítették a kritikák. Ezt egyensúlyozta a Skót Misszió által közvetített angol–skót református evangélikalizmus és a német pietizmus megjelenése, valamint más ausztriai, svájci és németországi szálak, amelyek mind-mind a hitvallásos keresztyénséget tekintették követendő példának. A 19. század második felében történt jelentős változásra már utaltunk.³⁵⁵ A skót testvéregyház a belmisszió felélesztése érdekében ösztöndíjakat adott a debreceni, pesti és más kollégium diákjainak.³⁵⁶ Hasonlóan Böhl is Bécsben rendszeresen kijárt egy-egy ösztöndíjat a magyar diákoknak. A Skót Misszió és a német pietizmus révén hozzánk is kezdtek megérkezni a külföldi protestáns egyházakban végbemenő ébredési mozgalmak hatásai. Debrecenben a hitvallások pártolásában Balogh Ferenc, Csiky Lajos, Bethlendi Endre, Erdős József és Eröss Lajos teológiai tanárok jártak az élen.

351 Uo.

352 Fáy András: Óramutató, Pest, 1842, 55–56.

353 Vári-Szabó Sámuel: Apológia a heidelbergi káté mellett, DPL 2 (1882)/8, 76–77 (itt: 77).

354 Összegezve: Mindkettő abszolutizálja saját véleményét. Egyik az azonosságfilozófia alapján, a másik akként vélekedik, hogy a valóság úgy létezik, ahogy ő elképzelte azt. Ez utóbbi esetben az ortodox álláspont teljesen és abszolút formában szétválasztja az istent és az emberit.

355 Hörscik Richárd: Az edinburghi magyar peregrináció rövid története, In: Barcza József (szerk.): Tovább... Emlékkönyv Makkai László 75. születésnapjára, Debrecen, 1988, 161–182.

356 Két kálvinista centrum egymásra találása: a skóciai ösztöndíj létrehozása, In: Gaál Sándor (szerk.): En Christo. Tanulmányok a 85 éves Dr. Bütösi János tiszteletére, Debrecen, 2004, 177–186.

Igaz, hogy Ravasz László püspök működése a tárgyalt korszakunk utánra esik, mégis érdemes megjegyezni, hogy már a teológia professzora volt Kolozsvárott, amikor a *Heidelbergi Káté* és a *II. Helvét Hitvallás* először a kezébe került.³⁵⁷ De nemcsak ott, hanem a másik liberális fellegvárban, Sárospatakon hasonló lehetett a helyzet. Görömbey Péter „nagykállói lelkész, volt pataki diák szintén azt vallja, hogy a hitvallásokat papnövendék korában nem is látta”.³⁵⁸ Sőt, mutat rá Bucsay, tizenkét évvel később éppen Görömbey az, aki azt írja a *Sárospataki Lapokban*, hogy a Heidelbergi Kátét és a *II. Helvét Hitvallást*, ha nem is ismertetik, de legalább mutassák fel a hallgatóknak.³⁵⁹ A debreceni légkörben sok diák és tanár becsben tartotta a kátét. Ráczy Károly, aki 1866-ban végzett a Kollégiumban, már 1867-ben kiadta Kohlbrügge után a Kis Kátét. A skót kálvinista evangélikalizmust közvetítő Balogh Ferenc is lelkes támogatója a hitvallási iratok megőrzésének. A református pietizmust igazán tanítványa, Erdős József honosította meg Debrecenben,³⁶⁰ aki már diákként is foglalkozott az ébredési mozgalmakkal. A témaválasztásokat nagyon sokszor Balogh tanácsai igazgatták a hitvalló teológusok és lelkészek munkái és élete irányába. Így foglalkozott a másodéves teológiai hallgató Wesley János 1738. évi történetével, amely a megtérés kérdését tárgyalta.³⁶¹

Erdős – Ráczyhoz hasonlóan – éppen a Kohlbrügge- és Böhl-féle német ébredési szálból táplálkozott, nem pedig a skót evangélikalizmusból.³⁶² Ez az ösztöndíjának köszönhető. A fiatal diák 1877-ben kezdte meg tanulmányait Ausztriában, Bécsben, és még az 1878/79-es tanévet is ott töltötte.³⁶³ Böhl hatása alá került, ahová Balogh ajánlotta be, hiszen a debreceni professzor „védencének”, azaz támogatottjának nevezte őt.³⁶⁴ Ezt megerősíti egyik októberi levele is, amely arról tudósít, hogy „Erdős úr ma reggel átadta nekem az Ön baráti ajándékát és üdvözetét”.³⁶⁵ Egy 1878 decemberében kelt levelében Böhl megköszönte Balognak, hogy a Szilágyi Ferenc-féle *A Heidelbergi Káté: s a Magyar és Erdélyországi*

357 Ravasz László: Magamról, Debrecen, 1944, 13. Idézi Czeglédy Sándor 1988, 570.

358 Görömbey Péter: A jövő egyháza, Sárospatak, 1894, 39., különlenyomat a Sárospataki Lapokból.

359 Bucsay Mihály: Heidelbergi Káté magyarázatának története 1791-től napjainkig, In: Studia et Acta 1, 205–261 (itt: 230).

360 „A hittanszaki önképző társulat elnöki naplója”, 1876. november 30. Elméleti ülés. Császár J., Erdős J. és Sörös V. felolvasásai. TtREL II.24.h.8, f. 38.

361 „A hittanszaki önképző társulat jegyzőkönyve”. 1876. november 30. „Elméleti közgyűlés”. TtREL II. 24. h, 2. kötet (1874/75–1877/78), f. 264.

362 Csohány János: Ráczy Károly (1842–1925) lelkipásztor élete és munkássága, In: Vallási néprajz III., Budapest, 1987, 156–177.

363 Erdős József levele Balogh Ferenchez, Bécs, 1878. december. 9. TtREK R1516. ff. 4.

364 Eduárd Böhl levele Balogh Ferenchez. 1878. február 18. Balogh 1872-től kezdve legalább 40 levelet váltott bécsi kollégájával! TtREK, Kézirattár. R 1516/24. k, f. 2.

365 Eduárd Böhl levele Balogh Ferenchez. 1878. október 1. TtREK R1516/24. l, f. 1.

protestans autonómia a XVIII. században című munkát elküldte neki.³⁶⁶ Ez is mutatja, hogy Erdős már debreceni diákkorában találkozhatott a hitvallás fontosságának kérdésével Baloghon keresztül, és Bécsben csak még jobban megerősödött benne az érzés, hogy a régi hitvallások fontosak. Először a bécsi professzor Kálvin-kutatásainak „eredményével ismerkedett meg, majd mint elberfeldi segédlelkész a neves H. F. Kohlbrügge mellett egy olyan teológiai koncepcióval találkozott, amely bár nem volt azonos a reformátorokéval, mégis a Szentírás autentikus tolmácsolásaként hatott rá”.³⁶⁷ A káté iránti érdeklődését Eduárd Böhl keltette fel, akivel a 30., 57. és 80. kérdéseket tanulmányozták.³⁶⁸

Ezen élmények hatására 1884-re Erdős mint újsóvéi lelkész lefordította a Heidelbergi Kátét és saját költségén ki is nyomtatta.³⁶⁹ „Erdős József nemcsak újrarendelt és bevezetésekkel látta el a hitvallások csorbítatlan szövegeit, hanem azok tartalmát is próbálta belevinni hallgatói gondolkozásába [...] és bizonyára része volt abban, hogy a hitvallások nemcsak jelszóként vagy megüresedő hagyományként éltek tovább Debrecenben.”³⁷⁰ A fordításnak nagyon hamar visszhangja volt a diákok körében is. Dicsőfi József jó barátja, Révész Kálmán püspök, akkor még önképzőköri elnök 1884 februárjában székfoglaló előadását Egy új adat a heidelbergi káté hazai történetéhez címmel tartotta meg.³⁷¹ Értekezését így zárta: „Hogy ha még ezentul is symbolikus könyvünknek ismerjük és valljuk a heidelbergi kátét, *ne nyomtassunk azt azon megváltoztatott szöveggel, melyet a múlt századi jezsuita önkény erőszakolt ránk*, hanem igenis adjuk ki *valódi, eredeti szövegével* amint erre erdélyországi hitrokonaink az 1793. év óta folyvást dicséretes példát mutatnak.”³⁷² Révész hangvétele azt a felekezeti evangéliumi nyitottságot mutatja, amelyből az ökumenikus mozgalom is kinőtt. Ma is megszívlelendő lenne ez a hangnem, amelyet ő maga dőlt betűvel szedett.

Kollégája a már korábban katedrát nyert Csiky Lajos, volt edinburghi ösztöndíjas is fordított egy kátét. Sőt egy másik skóciai peregrinus diák, Török Zoltán igen nívós kátémagyarázatot állított össze különféle forrásokból és saját kútforrásból. Az egyik meghatározó forrása éppen a nagy skót társadalmi reformer és teológus, Thomas Chalmers volt.³⁷³ A német ébredési irányvonalat – Erdőst

366 Eduárd Böhl levele Balogh Ferenchez. 1878. december 21. TtREK R1516/24. m, f. 1.

367 Czegléd Sándor 1988, 570.

368 Erdős József levele Balogh Ferenchez (Bécs, 1878. december 9.), TtREK R1516, ff. 4 (itt: f. 1–2).

369 Tóth Endre: A Heidelbergi Káté története, In: A Heidelbergi Káté és a II. Helvét Hitvallás, Budapest, 2010, 20.

370 Czegléd Sándor 1988, 570.

371 A hittanszaki önképző társulat jegyzőkönyve 1884. február 22. Rendes közgyűlés. TtREL II.24.h, 3. kötet (1878–1884), f. 431.

372 Révész Kálmán: Egy új adat a heidelbergi káté hazai történetéhez, Közlöny 14 (1884)/4–5, 31–32.

373 Bucsay Mihály: Heidelbergi Káté magyarázatának története 1791-től napjainkig, In: Studia et Acta 1, 205–260 (itt: 240).

megelőzve – Rácz Károly, Balogh kortársa képviselte. A káté és a hitvallások szerepének megerősítése töretlenül jelen van a debreceni teológiai tanári karban. Erőss Lajos 1899-ben székfoglaló beszédét A hitvallások jelentőségének és létjogának a kérdése úgy általánosan, mint különösebben a protestáns egyházakban címmel tartotta.³⁷⁴ A hitvallásosság megélése nemcsak a Krisztus kereszthaláláról, az eredendően bűnös ember megváltásáról és a feltámadásáról vallott hit-tételekben jelent meg, hanem minden egyes tanár nagyon aktív volt a belmisszió, az egyházi megújulás számos területén.

6. Oktatás

6.1. Az oktatás ideje, tartalma és az óralátogatás

Az 1853-ban négyévvé alakult teológiai oktatási idő nem változott a korszakban.³⁷⁵ Egy tanév két szemeszterből állt, az oktatás általában október végén kezdődött és január végén párbeszédéses vizsgával zárult. A második félév végén zajlottak a záróvizsgák.³⁷⁶ Ez a számonkérési rendszer kisebb-nagyobb módosításokkal az egész korszakban végighúzódott. A diákoknak a tanárok által leadott anyagból kellett számot adniuk. Az előadásokat gyorsírással jegyezték le, majd kézírásos módon sokszorosították azokat.

Fiatal tanárok egész sora lépett be 1866-tól kezdve az oktatásba, olyanok, akik eleget tettek a diákok egyik igen jelentős 1848-as követelésének: „minden főiskolai tanár nyomassa ki minél előbb studiomát”.³⁷⁷ A tanárok könyveket írtak, többen az oktatott anyagot nyomtatásban is megjelentették. Az oktatás modernizációjára, a külföldi és hazai szakirodalom ismeretére nemcsak maguk mutattak példát, hanem különböző önképzőkörök által nevelték is a diákokat, megteremtve ezzel a modern református lelkész és tanító modelljét. Ez nem valami kidolgozott életpálya volt, hanem hiteles tanár-oktatói létforma a teológiai tanároknál. Jó példa erre Csiky Lajos, aki rengeteg új könyvet és tankönyvet írt, megszegyenítve ezzel akár a mai nemzedéket is. A diákok nemcsak az igényes felkészülést várták el a tanároktól, hanem éltek is a modernizáció lehetőségeivel, és lazábban vették az óralátogatást, ami problémákat okozott. A nemzeti liberalizmus korában egy szűk körű tanügyi bizottság, amelynek tagja Tisza Kálmán, Révész Imre és Révész Bálint, Könyves Tóth Mihály és Nagy István esperesek

374 Erőss Lajos: A hitvallások jelentőségének és létjogának kérdése úgy általánosan mint különösen a protestáns egyházakban, In: Csiky Lajos (szerk.): Évkönyv a Debreceni Ev. Ref. Főiskola akadémiai tanszakairól (1899–1900), Debreczen, 1900, 20–59.

375 Csohány János 1988, 246.

376 Balogh Ferenc 1904, 144.

377 Uo.

voltak, 1869. március 1-jén az ún. „tanszabadság” kérdését vitatták meg. Id. Révész Imre az egyetemekhez hasonlóan korlátlan tanszabadságot szeretett volna látni, és elfogadásra is talált, hogy az átmeneti időszakban a diákok annyit hallgathatnának, amennyit csak akarnak, de a félév végén szigorlatot kellene tenniük. Balogh Ferenc határozottan ellenezte azt a javaslatot, hogy csupán hallgatási bizonyítványt adjanak és szigorlatot csak azon diákoktól kérjenek, akiknek a szülei kívánják, valamint akik jótéteményt, azaz a Kollégium anyagi támogatását szeretnék élvezni. Végül is ezt elvetették.³⁷⁸ Azonban id. Révész Imre javaslatát a Tanügyi Bizottság – hivatkozva a már 1804–1815 között is érvényben levő hallgatási, azaz óralátogatási szabadságra – elfogadta. Ezeknek a tanügyi munkálatoknak az eredményét 1873-ban a Tiszántúli Református Egyházkerület elfogadta és az októberi közgyűlésén „Belrendtartási szabályzattal”³⁷⁹ intézkedett annak életbe léptetéséről.³⁸⁰

A szabad óralátogatást a nyolcadik iskolai törvény szabályozta a II. szakasz 1–8. paragrafusában. Az előadó tanár a felvett tantárgyat ellenjegyezte az év elején, és a diákot felvette a jelentkezők névsorába. Ez vonatkozott a teológiai oktatás 8 félévére. A diákoknak hetenként legalább 16 órát kellett látogatniuk, hogy a félévük érvényes legyen. A régi kollégiumi hagyomány helyett³⁸¹ a tanár dönthette el, kinek maradt érvényes a féléve. Névsorolvasással ellenőrizte a jelenlévőket, a három ízben mulasztó hallgatót ő inthette meg. Amennyiben további hiányzásokra került sor, „a tanuló párbeszédi vizsgára” csak a havi tanári értekezlet jóváhagyásával állhatott, vagy éppen ismét újból kellett hallgatnia az adott tantárgyat.³⁸² Végül is ez a szabályozás rendet teremtett a változások korában, de az időről időre mégiscsak felbukkant.

Az előadások látogatása nyilvános volt.³⁸³ A teológiai hallgatóknak minden félévben hetente 20 órát kellett hallgatniuk 8 féléven át.³⁸⁴ A joghallgatóknak ez az önkéntes szolgálat miatt csak 7 félévet jelentett.³⁸⁵ Amennyiben egy diák ezt a minimumot nem teljesítette, akkor elvesztette a félévét.³⁸⁶ Az óralátogatást a tanárok olykor névsorolvasással ellenőrizhették. 1869-ben a diákok hiányzásának

378 Balogh Ferenc: „Debreceni Napló” (1869) IV., 144.

379 Belrendtartási szabályzat a debreczeni ref. főiskolai gymnasium részére, Debrecen, 1873.

380 Balogh Ferenc 1904, 330.

381 Korábban a leckemulasztásért ötször idézte be nyilvánosan az altörvényszék, amely a kérdésben illetékes volt dönteni.

382 A Tiszántúli Reformált Egyházkerület Debreczenben 1873. április 19, 20, 21, 22 és 23 napjain tartott első közgyűlésének jegyzőkönyve (1873. április, 202. szám), (25–34) 26–27. Az egyházkerületi jegyzőkönyv is közli a teljes szöveget! Iskolai törvények (1873), II. szakasz 1-8 paragrafus. Idézi: Balogh Ferenc 1904, 531.

383 Iskolai törvények (1908), 7. IV. szakasz, 18. §

384 Iskolai törvények (1900), 7. IV. szakasz, 17. §

385 Iskolai törvények (1895), 7. IV. szakasz, 17. Ezzel szinte szóról szóra megegyezik az öt évvel későbbi, 1900-as törvény. Vö: Iskolai törvények 1900, 7. IV. szakasz, 17. §

386 Iskolai törvények (1908), 7. IV. szakasz, 18. §

okaik és a büntetéseket igen részletesen szabályozták. Először leszögezték: a szorgalmi időszak alatt kötelező az óralátogatás. Egy héten kettőnél több „leczkét” nem hiányozhatott a diák. Amennyiben előfordult, akkor az elzárással is büntethető volt.³⁸⁷ Ha a diák hiányzott, az ilyen fegyelmi ügyekben a tanár az illetékes dékánnak jelentette a helyzetet, és a tanári kar volt jogosult az intésre. Ha további büntetéseket kellett hozni, úgy értesítették a szülőket, illetve gyámokat.³⁸⁸ Nyolc évvel később, 1908-ban a szankciók lehetőségei bővültek. A leckeönyvben a tanár megtagadhatta egy vagy több tantárgyból az év végi aláírást, ez esetben nem állhatott vizsgára az illető.³⁸⁹ Emellett azonban a pozitív nevelési elvek is érvényesültek, hogy a tanár megelőlegezett bizalommal fordult a vétkes diák felé, aki vizsgázhatott, azonban a következő félévben szorgalmasan kellett teljesítenie, hogy a tanár jóindulatát visszanyerje.³⁹⁰

Az egymásra épülő tantárgyakat szigorúan vették. A törvények előírták, hogy csak az adott tantárgy első részének teljesítése után léphettek tovább a diákok.³⁹¹ A törvény az olyan, minden kikaput kihasználó diákok ellen hozattatott, akik a munka könnyebb végét kívánták megfogni. A ’leczkelátogatási szabályok’ azt is kiemelték, hogy a kötelező tantárgyakat minden akadémiai hallgatónak teljesítenie kellett, máskülönben nem tekintették végzett hittan- vagy joghallgatónak.³⁹²

6.2. A hittanhallgatók tanulmányi rendje, tantárgyak és vizsgák

A tantárgyakat különféle rendeletek szabályozták. 1869-ben az egyházkerület nyomtatott ki egy anyagot a főiskola számára *Tanterv a debreceni főiskola számára* címmel, majd utána például 1900-ban is újra szabályozták azt.³⁹³ A hittanhallgatók tanulmányi rendjét és vizsgálati szabályzatát szigorúan vették a teológiai tanárok. A tanulmányi rendet kötelező és nem kötelező tantárgyakra osztották. Az iskolai törvények mintatantervet is ajánlottak a hallgatók számára. A tanulmányi idő ideális esetben négy évig, azaz nyolc szemeszteren keresztül tartott. Az első tanév első félévében a következő tantárgyakat hallgatták a diákok: „1. Héber nyelv, 2. Bibliai bevezetés (újszövetségi rész), 3. Egyháztörténelem I-ső korszak, 4. Theologiai encyklopaedia, 5. Bölcséleti erkölcsstan, 6. Általános nevelés- és tanítástan, 7. Bölcséleti encyklopaedia, 8. Közegészségstan, 9. Modern nyelvek (angol, német, francia). 10. Egyh. és műéneklés (melléktárgy, de kötelezőleg) heti

387 Iskolai törvények (1869), 7. III. szakasz, 2. §

388 Iskolai törvények (1900), 7. IV. szakasz, 19. §

389 Iskolai törvények, (1908), 8. IV. szakasz, 20. §

390 Uo.

391 Iskolai törvények, (1908), 8. IV. szakasz, 19. §

392 Iskolai törvények (1900), 7. IV. szakasz, 18. §

393 *Tanterv a debreceni főiskola számára*, Debrecen, 1869.

2 órán.³⁹⁴ Feltűnő, hogy a bibliai görög, illetve egyáltalán a görög nyelv oktatása nem szerepel a tantervben. Ez azzal magyarázható, hogy a középiskolai oktatásnak szerves része volt a klasszikus nyelvek: a latin és görög oktatása. Ezért a teológus diákok már az első évben tanulhatták az újszövetségi bibliai bevezetést.

A második félévben folytatódott a 1. *héber nyelv oktatása, az újszövetségi bevezetést* 2. ószövetségi váltotta fel, 3. egyháztörténelemből a következő (II. korszak) lett előadva, majd az enciklopédiát 4. apologetika követte heti három órán át. A bölcséleti erkölcsstanra épült az esztétika új tantárgyként. Megmaradt mind a négy bölcsészeti-pedagógiai jellegű tantárgy is.

A *héber nyelv elsajátítása után* a második tanév első félévében megjelenhetett az ószövetségi, valamint az újszövetségi írásmagyarázat is. Folytatódott az egyháztörténelem oktatása (III. korszak), új tantárgy lett a „vallásbölcsezet”, valamint elkezdődött a „módszertanok” nevű tantárgy oktatása is. Érdekes, hogy itt ismét visszatért a teológiai enciklopédia oktatása. A második félévben folytatódott az ószövetségi írásmagyarázat, valamint az újszövetségi írásmagyarázat is. Az egyháztörténelmet 1866-tól kezdve, amikor bevezették, nagyon fontosnak tartották, hiszen már a 4. félévben oktatta Balogh Ferenc a diákokat. Az apologetika is folytatódott immár második alkalommal. Új tantárgyként megjelent a bölcsészettörténelem és folytatódott a vallásbölcsezet, valamint a „módszertanok” tantárgy is.

A harmadik tanév mindkét félévében volt ó- és újszövetségi írásmagyarázat és keresztyén hittan. Így az oktatás középső részén helyezkedett el a szilárd bibliai és dogmatikai alapok megszerzése. A lelkeszi és tanári képzést szem előtt tartva itt jelennek meg a klasszikus gyakorlati tantárgyak, mint az egyházsónoklattan (homiletika), a gyakorlati bibliamagyarázat és az ehhez kapcsolódó szónoklati gyakorlatok, valamint a lelkeszi munka helyes végzéséhez szükséges egyházjog. A diákok a második félévben tanultak még szép magyarossággal elnevezett tantárgyat, egyházszerartást (liturgia) és lelkipásztorkodás-tant és „katechetikát”. Az egyházjogot pedig az anyakönyvvezetés és a lelkeszi kiadványozás váltotta fel.

A mai teológiai képzéshez képest egy évvel rövidebb, négyéves képzés is szépen rendszerbe foglalta a diákok tudását, és alapos képzést adva felkészítette őket a lelkipásztori szolgálatokra. Az utolsó tanévre érett be a diákok tudása. Ismereitek nemcsak elmélyülhettek, hanem bővültek is már ekkorra. Így a szimbolika, dogmatörténelem és erkölcsstan (1-1 félév), valamint a váltó féléves ó- és újszövetségi teológia párhuzamos tanítása képessé tette a diákokat a teológiai rendszerek átlátására és a hittani igazságok megértésére. Természetesen az elengedhetetlen gyakorlati felkészítés megmaradt.

Az első félévben a gyakorlati bibliamagyarázat és a szónoklati gyakorlatok folytatódtak, míg a második félévben egyházszerartást vagy lelkipásztorkodás-tant és katechetikát tanultak a diákok. Meglepően hat, hogy egyetlen alkalommal, a nyolcadik, azaz utolsó félévben szerepelt ismét egyháztörténelem,

394 Iskolai törvények (1900), 7. IV. szakasz, 18. §

és csak itt tanultak a tantárgy címéből ítélve magyar protestáns egyháztörténelmet a diákok.

A kötelező tantárgyak mellett ott álltak a „hallgatás végett különösen ajánlott s a szaktanfolyam tartama alatt koronként előadandó tantárgyak [...] újszövetségi hellén, bibliai arám, syr és arab nyelv, Izrael népe története, héber régiség-tan, Jézus élete, belmissio, diplomatika s a klasszikus latin és görög irodalom”.³⁹⁵ Az előbbiekből világosan kitűnik, hogy a már említett bibliai görög nyelv oktatása nem volt a kötelező tantárgyak között. A korszellem hatását tükrözi a Jézus élete és a belmisszió tantárgyak megjelenése a teológiai oktatás palettáján, mely közül az utóbbi tanszéket is nyer majd 1913-ban Kiss Ferenc munkásságával. Itt az egyház felismeri, hogy nagyon fontos foglalkoznia az elidegenedett tömegekkel a modernizálódó társadalomban. Az egyház régi társadalmi rendbe, *ancient regime*-be való betagozódása, azaz potenciális földbirtokos szerepe – bár az nem volt hasonlítható a katolikus egyházéhoz, de egyes területeken igen jelentős volt – megkívánta a gazdálkodási ismereteket is. Az egyházkerületi közgyűlés a vallás- és közoktatási miniszter 1866. évi áprilisi leirata alapján felhívja a figyelmet, hogy a „theológus ifjak és tanítóképezdek helyes gazdasági elvekre s ezeknek gyakorlati alkalmazására taníttassanak”.³⁹⁶ Erre a felsőbb ráhatásra Debrecenben annyira nem volt szükség, hiszen a teológusok látogatták a főiskola közvetlen közelében lévő, Fűvészkert u. 2. szám alatti felsőbb gazdasági tanintézetet. Csiky Lajos akadémiai igazgató tanár már 1886-ban örömmel jelentette az egyházkerületi közgyűlésnek: „hogy a teológiai akadémiából 13-an hallgatják a felsőbb gazdasági intézetben a kertészetet, méhészetet és állattenyésztést”.³⁹⁷

6.3. Lelkészképesítés

Az 1878-as Iskolai törvények részletesen szabályozzák a diákok tanulmányi előmenetelét. Érdeemes összevetnünk, hogy huszonkét évvel később mennyit is változott az oktatás szerkezete, a tantárgyak és a lelkészképesítő vizsgák rendje. Az 1878-as szabályzatok leírják, hogy (24. §.) „a hittanszaki tudományokat mily beosztással hallgassák a tanulók, e célból a hittanszaki tanárkar gondoskodik időnként rövid utasítás közzétételéről. Különben a hittanszaki tanulókra nézve a lelkészképesítési vizsgálatok lévén a szabályozók ha előmenetelre számítanak s elméleti képességeket érvényesíteni akarják, jelenleg a tiszántúli ref. egyházkerületben az 1864. okt. közgyűlés 39. sz. végzésében elsorolt tudományok hallga-

³⁹⁵ Iskolai törvények (1900), 20.

³⁹⁶ A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület 1885. augusztus hó 24–28 napjain Debreczenben tartott második gyűlésének jegyzőkönyve, Kiadja: Tóth Sámuel, Debreczen, 1885, 248 szám, 102.

³⁹⁷ A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület 1886. május 3–7 napjain Debreczenben tartott első gyűlésének jegyzőkönyve, Kiadja: Tóth Sámuel, Debreczen, 1886, 88 szám, 69.

tásáról rendszeres és elfogadható bizonyítványt kell minden vizsgatevőnek felmutatni.”³⁹⁸

Az „első lelkészképeségi vizsgálatra” a következő tantárgyakból kellett számot adniuk a diákoknak 1878-ban: 1. Ó- és újtestamentumi exegézis (ua. 1864, 1900). 2. Ószövetségi és keresztyén egyháztörténelem (ua. 1864). 3. Theológiai encyklopaedia (ua. 1864). 4. Apologetika (ua. 1864). 5. Keresztyén hittan, azaz dogmatika (ua. 1864, csak „hittan”-nak nevezték egyszerűen, 1900). 6. Ker. erkölcsstan (ua. 1864, 1900). 7. Ker. felekezetek tanrendszere, vagyis szimbolika (ua. 1864, 1900).³⁹⁹

Megfigyelhetjük, hogy 1900-ra eltűnt az egyháztörténelem és az ószövetségi történelem, valamint a keresztyén enciklopédia a kápláni, azaz első lelkészképesítő vizsga tantárgyai közül. Helyettük viszont két új tantárgy kapott helyet, bibliai teológia és az úgynevezett „szónoklati gyakorlatok”. A diákoknak az 1900-as törvények szerint minden korábbi kötelező dolgozatukat, sőt még más szabadon választott dolgozatokat is a leckeönyvvvel és a végbizonyítvánnyal le kellett adniuk a képesítő vizsgára.⁴⁰⁰ Sikeres vizsga esetén a diákokat az egyházkerületben kihelyezték segédlelkésznek, s ennek során sokféle lelkészi szolgálatot végezhettek!

A második képesítő vizsgát az első után legalább egy év elteltével lehetett letenni, de három éven belül mindenki köteles volt vizsgázni, ha „diplomát” akart. A szabályozás meglehetősen nyitott volt a tekintetben, hogy a volt diák a két képesítő vizsga között lehetett segédlelkész, magán- vagy nyilvános tanító, tanári állást betöltő személy, vagy külföldi egyetemeken tanulhatott. A mai gyakorlattól eltérően, ahol csak a legalább egy évet segédlelkészként eltöltött diák állhat a második, azaz a lelkészképesítő vizsgára, akkor nemcsak tanár vagy tanító lehetett egy volt teológus diák, hanem a nyugati egyetemre járás kiválthatta a segédlelkészi évet. Ez történt Balogh Ferenc és Tóth Sámuel esetében is. Azonban az a megjegyzés, hogy „a vizsgát tevő köteles okmányilag igazolni” három dolgot: az első képesítő vizsgát sikerrel letette, „idejét lelkészjelölthöz illő s megengedett foglalkozással töltötte,” és a „lelkészi szolgálatban magát gyakorolta”, nem árulja el a mai kor emberének, hogy például Balogh vagy Tóth miként igazolta a lelkészkedését, egyáltalán végzett-e alkalmazása előtt ilyen mint segédlelkész.⁴⁰¹ Azt természetesen tudjuk, hogy mint tanárok rendszeresen szolgáltak a debreceni és más gyülekezetekben.

Az 1878-as iskolai törvények szerint a „második lelkészképeségi vizsgálatra” a mai helyzethez (2013) hasonló tantárgyakat kellett teljesíteni: „1.) Homiletica, catechetica, liturgica és papi gond. (ua. 1864) 2.) Egyházjog (ua. 1864) 3.) Magyar prot. egyháztörténelem (ua. 1864) 4.) Gyakorlati biblia magyarázat”

398 Iskolai törvények (1900), 24.

399 A Tiszántúli Év. Ref. Egyházkerület 1864. október hó 7–10 napjain Debreczenben tartott gyűlésének jegyzőkönyve, 39 szám, 10. TtREL K439/4.

400 Iskolai törvények (1900), 24.

401 Uo.

(ua. 1864).⁴⁰² A fenti kötelező vizsgatárgyakból számot adás előtt még a teológus hallgatók bizonyítványához szükséges volt bemutatni, hogy az alábbi tantárgyakból is sajátítottak el ismereteket: „a rendszeres bölcsészet részei: alpbölcsészet, ismerettan, izléstan, erkölcsstan; bölcsészettörténet. Tanítás és neveléstan. Héber nyelv elemei. Héber régiségstan. ó- és újszövetségbe bevezetés. Angol nyelv. Jézus élete. Hitnézetek története. Megjegyzendő, hogy az ó- és újszövetség magyarázat hallgatásáról legalább négy félévről kívántatik rendes bizonyítvány és osztályzat felmutatása.”⁴⁰³ Ha mindezek megvoltak, akkor állhatott vizsgára a diák.

Az 1850-es évek után a modernizáció hatására kialakult szakosodás számos új szaktantárgy megjelenését eredményezte. A tanárok felkészültsége egyre specifikusabbá vált és ennek köszönhetően a tanári kar is bővült. A diákok terhelése fokozatosan nőtt, az órarendi struktúra alapjai korszakunkban alakult ki, amely még ma is érezteti hatását. A képzés nemcsak kiváló elméleti alapokat adott olyan tanárok révén, mint Menyhárt János, Balogh Ferenc, Erdős József és Erőss Lajos, hanem Csiky Lajos meghatározó gyakorlati teológus, majd a korszak végén pedig Kiss Ferenc belmissziói irányultsága miatt egyre inkább jó gyakorlati képzést is nyújtott. Elmondható, hogy a teológiai tanári kar minden tagja egyformán fontosnak tartotta az elméleti és gyakorlati képzés egyensúlyát és nagyon sokat tettek a lelkészképzés megújulásáért.

7. Bepillantás a diákok életébe

7.1. Legáció

A Debreceni Református Kollégium egyik jelentős, az irodalmi művekben is számtalan alkalommal megjelenő története a kollégiumi diákok ünnepi követése, szolgálattétele.⁴⁰⁴ A legáció intézménye szerint a három fő ünnepen: karácsonykor, húsvétkor és pünkösdkor a Kollégium gyülekezetekbe küldte növendékeit, hogy prédikáljanak és segédkezzenek a helybeli lelkésznek. A kialakult szokás célja egyrészt az igehirdetés és liturgiai szolgálat gyakorlása volt, másrészt legalább akkora súllyal esett latba az adománygyűjtés. A legátusok az ünnepi gyülekezettől és a patrónusoktól tanulmányaikat segítő adományokat kaptak szolgálatukért.

A legáció intézménye az évszázadok alatt többször átalakult. Története a Kollégiumban még nincs alaposan feldolgozva, pedig Balogh megjegyzi: „Még van a levéltárban a *követségek névjegyzéke* 1795-től 1864-ig tizenegy kötetben.

⁴⁰² Iskolai törvények (1878), 9.

⁴⁰³ Uo.

⁴⁰⁴ Tóth Endre: A legáció. Eredete, története és helyzete különös tekintettel a Dunántúltra, Pápa, 1935.

Azóta már a 13. kötet nyitott meg a háznagy hivatalban.⁴⁰⁵ Az egyháztörténelem rámutatott, hogy a kollégiumi fenntartási költségekre a kegyurak, jól tevők és gyülekezetek által felajánlott adományokat a Kollégium úgy tudta igazán begyűjteni, ha kiküldte a nagyobb diákjait és azok a beszedett adományokat beszedgáltatták a főiskolának.⁴⁰⁶ Amennyiben ez a kiküldetés éppen az egyházi ünnepek egyikére esett, elvárt dolog volt, hogy a gyülekezet lelkipásztorainak segítsenek a szolgálatokban.

A legáció első írásos nyoma 1630-ból származik.⁴⁰⁷ Albisi Zólyomi Dávid Erdőszezgről levelet írt a Debreceni Református Kollégiumnak. Tudatta, hogy évről évre nagy összegű adományt juttat az iskolának, ha húsvétkor és pünkösdkor a legkiválóbb diákok közül érte küldenek. Az 1700-as évek első felében minden református vidéken általánosan elterjedt volt a legáció intézménye. Körülbelül ekkorra már a korábbi gyakorlattal ellentétben az adományok nem az iskolát, hanem a legátust illették. Változott az ünnepi szolgálat módja. Most már a legátust nemcsak a patrónusok, hanem elsősorban a gyülekezetek kérték, illetve azok meghallgatásával a felsőbb egyházi vezetés határozta el kiküldésüket. Ennek révén a legáció elvált a kifejezetten közcélokat szolgáló adománygyűjtéstől, a szupplikálástól, amikor a diákok az aratás és szüret idején a Kollégiumnak felajánlott természetbeli támogatásokat gyűjtötték össze.

A református kollégiumok, így Debrecen is eleinte azokra a vidékekre bocsátott ki legátusokat, ahonnan diákjaik beiratkoztak az intézménybe. Szépen lassan, a 18–19. század fordulójától mind a kollégiumok, mind pedig az egyházkerületek egymást támogatva elhatárolták területeiket, és több, elsősorban kisebb helységekből álló legációs köröket alakítottak ki.⁴⁰⁸ Ennek köszönhetően a szerényebb anyagi keretekkel bíró gyülekezetek is tudtak együttes erővel legátust fogadni. A 19. század második felében 150 felett volt a legációs helyek száma. 1892-ben a karácsonyi ünnepen összesen 163 teológus, joghallgató és egy pár gimnazista diák ment legációra. Pontosabban szólva ennyi legációs helyet írtak be a legációs ívbe. Azonban egy-egy településnél ott állhatott, hogy „ezen ünnepre nem kér követet”, és így a szám alacsonyabb lehetett. A bejegyzések száma négyvel kevesebb volt húsvétkor, azaz az egyházi ünnepeken egyforma arányban fogadtak – legalábbis 1892-ben – ünnepi követet a gyülekezetek. A legációs ívet ebben a tanévben Erdős József professzor hagyta jóvá, és csak az engedélyt nyert diákok indulhattak útnak.

Legációba a mai helyzettől eltérően nemcsak a lelkész szakot végző diákok mentek. A Kollégium jog- és bölcsészethallgatói, valamint a felsőbb éves gimnazisták is lehetőséget kaptak a szolgálatra. Sőt „az akadémiai tanári kar (1871. december 6.) indítványozta, hogy a tanító képezdészek közül a 3-ad évesek, mint leendő néptanítók, kik a lelkész távolléte alkalmával templomi szolgálatokat is

405 Balogh Ferenc 1904, 222.

406 Tóth Endre, *A legáció...* i. m., 5.

407 Uo.

408 Uo.

teljesítenek (sic!), gyakorlatszerzés végett ünnep követségbe mehessenek!”⁴⁰⁹ Az egyházkerület engedélyezte a tanári kar javaslatát, és azt is szabályozta, hogy „választassanak az érettségi vizsgán felül levő felsőbb tanulók után tehát a 2-ik év bölcsészek előtt”.⁴¹⁰ 1894-ben pedig oly kevés volt az elsőéves teológusok száma, hogy a tanári kar a joghallgatók legációra menését a „hétköznapiakon való könyörgés és a vasárnapi bibliaolvasás teendőjébe” való segédkezéshez kötötte.⁴¹¹ Ha a joghallgatók év elején önként jelentkeztek a hétköznapi áhítatokon szolgálatra, bekerülhettek a legációs választói névsorba.

Egyes nagy gyülekezetek megengedhették maguknak a válogatást is. Nagykároly legációs helye mellett az 1892-es pünkösdi követi névsorban ott áll, hogy „harminc forintot fizet, csak teológust fogad el”.⁴¹² 1893-tól kezdve már kidolgoztak egy nyomtatványt, ahol lényegesebben több adat szerepelt a diákokról, mint korábban. 1892-ig csak négy adat: a sorszám, az egyház neve, a követ neve és a „tanszaka” került be a nyilvántartásba. Ezután ez a sor kibővült a következő címszavakkal: „ajánlólevélért, kórháznak, széniornak, iskolának, jegyzést”, azaz megjegyzés.

A legátusokat az úgynevezett *electio* alkalmával a kollégiumok ifjúsága demokratikus úton választotta.⁴¹³ Ez korosztály és tanulmányi eredmény szerinti sorrendben történt. Maguk a diákok választották meg maguknak a legáció helyét, kezdve a felsőbb éves diákokkal. A választási jegyzéket a szenior készítette és a rektor írta alá. Csak az a diák mehetett legációba, aki minden adósságát kifizette.⁴¹⁴ Szokás volt az alsóbb éves diákoktól az előre betanult prédikációk tanári kikérdezése is. Ha egy diák „benne maradt” a prédikációban, akkor a legációs névsorban jelentősen hátrébb került. Előfordult, hogy egy-egy gyülekezet kikért magának egy diákot. Ilyenkor a diák legtöbb esetben az adott településről származott. A kikérés azonban azt is jelentette, hogy egy sajátos demokratikus elvet alkalmazott a Kollégium. A porcsalmi református egyház Kiss Albertet kikérte, de ennek engedélyezéséhez a tanári kar ezt fűzte: „A porcsalmi ref. egyháznak kérése megadatik, Kiss Albert 2 éves theologust jövő alkalommal 10-el alább választván.”⁴¹⁵ Azonban számos visszaélés is történt, emiatt „meg lett állapítva az egyházak minő feltétel mellett gyakorolhatják az ünnep követek kikérése vagy

409 A Tiszántúli Reformált Egyházkerület Debreczenben 1872. év ápril hó 22, 23, 24, 25 és 26 napjain tartott első közgyűlésének jegyzőkönyve, Debrecen, 1872, 1–89 (itt: 32), 54. szám. (Egybekötve: 1872. április–1879. augusztus), TtREL K439/6.

410 Tanárkari jegyzőkönyv (1871. dec 6.).

411 A Debreczeni Ev. Ref. Főiskolai akadémiai tanács jegyzőkönyve az 1894/95. tanévről (Akadémiai tanácsülés 1894. okt.18.), 30. szám, f. 15.

412 Legációra vonatkozó iratok. 1875–1894. sorszám 67. TtREL II.11.h. Lásd még: A Tiszántúli Reformált Egyházkerület Debreczenben 1872. év ápril hó 22, 23, 24, 25 és 26 napjain tartott első közgyűlésének jegyzőkönyve (1872. április), 54. szám.

413 Tóth Endre: A legáció... i. m., 13.

414 I. m., 14.

415 Tanárkari jegyzőkönyvek 1857–58, 1857. dec. 8. jegyzőkönyv, 49. szám, TtREL II.1-d.16, f. 26.

kijelölése (*specificatio*) jogát”.⁴¹⁶ A szabályozás sokféle volt. Mindig voltak a betegségük mögé bújó és a kikapukat szerető diákok. 1857-ben Pótor Dániel teológus folyamodványáról ezt olvassuk: „Noha Fehérgyarmatról hol betegen feküdt ekkoráig be nem jöhetett neki a szomszéd Csekébe való ünnepi követül átmenést engedtetnénk meg.”⁴¹⁷ A tanári kar határozatából kiderül: „Mivel (a) folyamodó sem ez iskolai évi tanpénzt még be nem fizette, sem változó egészsége elég kezességet nem nyújt [...] ünnepi szolgálatba [...] nem engedhető, kérése meg nem adathatik”.⁴¹⁸ Ilyen és hasonló örökzöld diákproblémákat kellett a tanári karnak bölcsen orvosolnia.

A legátus minden esetben írott, majd később nyomtatott üdvözetet vitt a Kollégiumtól a gyülekezetnek, amelyet Debrecenben *libellusnak*, Pápán *pátensnek*, Erdélyben pedig *conceptusnak* neveztek. A libellust sok esetben a diákok csak közvetlenül az indulás előtt kapták meg, hiszen volt, akinek *több nappal korábban el kellett indulnia* a távolságok miatt. A debreceni diákok még a Dunántúlra is jártak legációba az apostolok lován. Sokan persze felkészültek szekerekre, és cserében *történetekkel szórakoztatták a vándorkereskedőket. Tilos volt a diákoknak dorbézolni és játszani kint tartózkodásuk alatt. A Kollégium tanárai sokszor még azt is szabályozni kívánták, hogy sokan ne utazzanak együtt.*⁴¹⁹ A szigorú törvényekkel szabályozott debreceni kollégiumi légkörből a diákok örömmel tapasztalták meg a szabadságot, a közvetlen felügyelet hiányát, valamint élvezték, hogy akkor ők voltak a központban. A gyülekezetek sokszor próbára tették a diákokat az ital- és ételkínálás során. Az új emberekkel, valamint fiatal hölgyekkel való ismerkedés lehetősége is mind-mind izgalmassá tette a legációkat a diákok számára. Nem meglepő, hogy a legációra utazó diákokról számos folklorisztikus történet és anekdota alakult ki. Ha a diákok magaviselete vagy öltözete megbotránkoztató volt, akkor degradációval, azaz a névsorba való hátrátétellel, vagy pedig *árestommal*, azaz fogdával büntették a renitens diákot.

A legátust az alsóbb kollégiumi osztályokból kikerült *kislegátus*, *mendikáns* kísérte. A kisdíák cipelte a legátus csomagját és szolgadiáki teendőket látott el az ünnepi követ mellett. A kisdíákok feladata volt, hogy a református családokat végiglátogatva ünnepi köszöntőverseket mondjanak, és az így nyert adományokat saját tanulmányi céljaikra fordíthatták. Kislegátusnak szegényebb sorsú, kollégiumi köztartáson levő diákok mehettek. A szolgák csak a kijelölt faluban gyűjthettek adományokat, más falvakban, ahová nem szólt a libellus, tilos volt kéregetni.⁴²⁰ A diákok a legáció alatt kötelesek voltak az adományokat vezetni és az

416 Egyházkerületi jegyzőkönyvek. 1866. április 24 és 1868. április, 44. végzés.

417 Tanárkari jegyzőkönyvek 1857–1858, 1857. dec. 8. jegyzőkönyv, 52. szám, TtREL II.1-d.16. f. 26.

418 Uo.

419 Tóth Endre feljegyezi, igaz Pápára vonatkozóan, hogy az 1797-es új legációs törvények nem engedélyezték, hogy négy legátusnál és négy mendikánsnál több diák együtt utazzon. Tóth Endre: A legáció..., i. m., 12.

420 Tóth Endre: A legáció... i. m., 14.

összeget jelenteni a Kollégiumban. A szolgálatok elvégzése után a helyi lelkész igazolta a diák ünnepi szolgálatának elvégzését és jó magaviseletét.⁴²¹ A diákok életének egyik legmeghatározóbb, Kollégiumon kívüli élménye a legáció volt. Azonban az intézményen belül is pezsgő diákélet folyt a Tűzoltótársaságtól kezdve a Kántuson át a Magyar Irodalmi Önképzőkörig. Az ezekben betöltött funkció árnyalta a diák legációs rangsorban elfoglalt helyét. A diák-önképzőkörök közül a legbefolyásosabb egy új alapítású, nem a németországi, hanem skóciai hatásoknak köszönhető önképzőkör volt: a Hittanszaki Önképző Társulat.

7.2. Hittanszaki Önképző Társulat (1869–1912)

A tizenkilencedik század második fele az egyesületek kialakulásának kora volt a református egyházban. Zsigmond Ferenc találóan nevezi az 1870–1914 közötti korszakot „az ifjúsági önképző alakulatok korának”.⁴²² Nem véletlen ez. Már a reformkorban elindult ez a folyamat, amely az abszolutizmus alatt megszakadt.⁴²³ Azonban a kiegyezés utáni enyhült politikai légkörben kezdenek megalakulni az egyházi egyletek is más civil szervezetek és egyesületek mellett. A debreceni Hittanszaki Önképző Társulat (1869) is ebben a korszakban jött létre, mely nem önálló jogi személyként, de a Kollégiumban új diákegyletként alakult meg.⁴²⁴ Megemlítendő, hogy a Kollégiumban csak a tanári kar tudtával és beleegyezésével jöhettek létre egyesületek még az 1889-es iskolai törvények szerint is.⁴²⁵ A társadalmi életben azonban az állam engedélyezhette azok alapítását.⁴²⁶ Így jöhetett létre a Ballagi Mór és Kovács Albert által kezdeményezett, nagy figyelmet keltő Protestáns Egylet (1871), és megjelentek a különféle belmissziói egyletek is.⁴²⁷ Ebbe a politikai és társadalmi háttérbe illeszthetőek be mind a debreceni, mind a pesti egyházi megújulásra tett kísérletek és azok velejárójaként a megjelenő keresztyén egyesületek. Koncz Sándor a debreceni megújulást, az új ortodoxiát a tradicionális teológián belül helyezi el, a pesti belmissziói teológia kialakul-

421 <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/3-1239.html> Magyar Néprajzi Lexikon (letöltés dátuma: 2013. 01. 31.).

422 Szombathy Gyula: A teológus ifjúság Debrecenben 1867–1901 között, Budapest, 1969, 29. TtREL kézirat, IV. C. 6 d.

423 Tóth Árpád: Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban, Budapest, 2005 (A múlt ösvényén, 10).

424 Barcza Józsefné 1988, 698.

425 Iskolai törvények és beltartási szabályok a Debreczeni ev. ref. tanítóképezde számára, Debreczen, 1889, 27. G. g. szakasz, 'Az iskolán kívüli magaviselet s egyéb viszonyokat illető törvények'.

426 Kővágó Sarolta: Az egyesületek működésének állami szabályozásáról 1873–1946 között, In: Kővágó Sarolta–Paál László (szerk.): Árkádia peremén. Írások a művelődés- és tudománytörténet körében, Kaposvár, 2003, 153–164.

427 Kovács Ábrahám: Missziói, egyházépítési és egyházi megújulási elgondolások... i. m., 154–179.

lását ébresztő teológiának nevezi.⁴²⁸ Bár az evangéliumi igazságot eltérően hangsúlyozzák, mégis rokon mozgalmak ezek.

A budapesti ébredés, egyházi megújulás sajátossága az volt, hogy Szász Károly püspöksége alatt, 1883-tól számos egyházközség alakult a rendkívül gyorsan növekvő fővárosban, és azok munkáját hathatósan támogatták a megalakult ifjúsági egyesületek, valamint belmissziói egyletek.⁴²⁹ A debreceni egyházi megújulás, amely szintén a tradicionális teológia talaján állott, a 19. század második felének nagy részében megmaradt a hagyományos egyházszerkezeti keretek között.⁴³⁰ A teológiai akadémiáról kiinduló egyházi megújulásba beilleszkedtek a Kollégium új diákegyesületei. Mind a pesti, mind pedig a debreceni megújulásban meghatározó szerepet játszott a skót református színezetű evangikalizmus. Bő egy évtizeddel a Szabó Aladár-féle megújulás előtt már jelentkezett a skót hatás Debrecenben a fiatal tanárnak, Balogh Ferencnek köszönhetően, aki az edinburghi *New College Missionary Society*hez hasonlóan egy önképző társulatot hozott létre Debrecenben, amelyre így emlékezett vissza 1895-ben: „Magammal hoztam Edinburghból az ottani hittanulók virágzó önképző egyletének eleven képét.”⁴³¹ Balogh nagyszerűen ötvözte a hazai egyesületi kezdeményezéseket a külföldiekkel, és ez vonatkozott a kegyességére, valamint teológiájára is. A pátensharc alatt Miklovicz Bálint szenior és társai már megpendítették „a teológusi tudat erősítésére külön hittanulói önképző társulat szervezésének az eszméjét”.⁴³² Ez, valamint az edinburghi hatás együttesen ösztönözte Balogh Ferencet egy új egylet létrehozására. Az egyik diáknak, név szerint Gulyás Lajos végzett teológusnak odaadott egy ívet az 1868/69-es tanév kezdetén. Az első próbálkozás egy ideiglenes megalakuló gyűlés volt 1868 novemberében. Ekkor ötven személy írta alá az ívet, és „mintegy hatvanan jelentkeztek tagokul”.⁴³³ A kicsit később bekövetkezett hivatalos alapító közgyűlést Gulyás elnöki naplója, a „visszapillantás” rögzíti legelsőként.⁴³⁴

A megalakuló HÖT sajátossága az volt, hogy nem a diákok felől elindult kezdeményezés volt, hanem a Skóciából hazatért teológiai tanár hozta létre a diákok-

428 Koncz Sándor 1942, 119.

429 Kovács Ábrahám: Missziói, egyházépítési és egyházi megújulási elgondolások... i. m., 155.

430 Ennek többek között településszerkezeti okai vannak. Az eltérő urbanizáció, iparosodás, valamint etnikai homogenitás is szerepet játszott egy másféle megújulás kialakításában.

431 Balogh Ferenc: Megnyitó beszéd a debreceni ref. Hittanszaki Önképző Társulat 25 éves fennállása örömnepélyén 1895. március 11. DPL 15 (1895)/11, 137–138.

432 Uo.

433 Juhász László: Visszapillantás a Debreczeni Hittanszaki Önképzőkör huszonöt éves múltjára, In: Lencz Géza: Emlékfüzet a debreczeni ev. ref. hittanszaki önképző társulat 25 éves fennállásának emléknepélye alkalmából 1895. március 11. Debreczen, 1895, 26.

434 „A hittanszaki önképző társulat elnöki napló”. 1870. március 11. TtREL II.24.h. 1. kötet (1870), f. 3.

kal együtt. Balogh népszerű tanár lehetett, hiszen 1869. május 1-jén a tervezett önképző társulat ügyében bő fél évvel az említett esemény után ismét aláírási ívet adott az esküdtfelügyelőnek, amelyre összesen 65 diák iratkozott fel. Ezzel egyidejűleg a tanári kar elé terjesztette a megalakulandó társulat alapszabályát.⁴³⁵ A feliratkozott diákok száma az akkori teológushallgatóknak több mint a felét jelentette, hiszen 1869-ben 102, míg 1870-ben 89 volt a hittanhallgatók száma.⁴³⁶ 1869. október 22-én fogadták el az egyesület alapszabályát a diákok, és elindult a munka.⁴³⁷ Az önképzőkör elindulásának sikere elsősorban a fiatal dogma- és egyháztörténész tanártársának és a debreceni egyházban nagy tekintéllyel bíró id. Révész Imre lelkipásztor támogatásának volt köszönhető. Meglepetésként határozhat, hogy a társulat létrejöttét Ballagi Mór is bátorította még, aki valójában egy teljesen más teológiai irányzatot képviselt.⁴³⁸ Balogh id. Révész Imrével együtt éppen az általa képviselt szélsőségesnek tartott, a hagyományos dogmákat és egyházi tanításokat elvető irányzat ellen emelte fel a hangját. Ettől függetlenül, úgy látszik, a polgári életben megnyilvánuló szabadság lehetősége, miszerint civil és egyházi egyletek alapulhattak, bizony összekötötte az osztrák abszolútizmus alól felszabaduló protestánsokat. Így érthető, hogy a debreceni diákok kapcsolatba léptek a pesti főiskola hasonló egyletével is.⁴³⁹ Az is elmondható, hogy éppen 1869 után kezdett kiéleződni a két teológia szellemi irányzatai között az ellentét, tehát az alapításkor inkább a közös élmények, az egyesület alapításának és a véleményformálás szabadságának öröme kötötte őket össze.

A 19. században a HÖT volt az első olyan egyesület a Kollégiumban, amelyet a kar osztatlan örömmel fogadott.⁴⁴⁰ A kollégiumi diákönkormányzatok történetében ritka a felülről jövő kezdeményezés, az pedig kifejezetten szembeötlő, hogy milyen pozitív fogadtatásban részesült. A korszellem mellett az is hozzájárult a kezdeti fellendüléshez, hogy Balogh pár évvel azelőtt még szenior volt (1862/63), és a diákok jól ismerték.

Ez volt a leghosszabban fennálló diákkörök egyike, amelynek lapja, a *Közöny* majdnem 80 évig (1870-től 1948-ig) maradt fent.⁴⁴¹ Ez az önképzőkör termelte ki a tiszántúli egyházi vezetők, meghatározó lelkészek és tanárok hosszú

435 A Debreczeni Reformált Főiskolai Hittanszaki Önképző Társulat Alapszabályai, Debreczen, 1870, 14. Vö. A főiskolai hittanszaki önképző társulat jegyzőkönyve, TtREL II.25, 1. kötet, f. 22. Lásd még: Balogh Ferenc 1904, 675.

436 Zsigmond Ferenc 1937, 267.

437 Juhász László: Visszapillantás... i. m., 26.

438 Uo.

439 Szombathy Gyula: A teológus ifjúság Debreczenben... i. m., 29.

440 Barcza Józsefné 1988, 698. Bár a megerősítő tanári kari jegyzőkönyv záradékában itt is szerepel, hogy amennyiben a bírálatokban az illendőség határait túllépnek és eltávolodnának a maguk által kijelölt céltől, akkor az engedélyt visszavonják – nem jelentett fenyegetést, bizalmatlanságot, még kevésbé a tudományos munka önállóságának az akadályozását.

441 Csohány János 1988, 256.

sorát, akik mind-mind az egyházi megújulásért munkálkodtak.⁴⁴² 1895-ben az egyik akkori diák így írt erről: „Igen, a lefolyt 25 év bizonyága annak, hogy a lelkesedés nem pillanatnyi szalmalánglobbanás volt, hanem az akarat, erő, kitarítás Vesta-tűzévé vált.”⁴⁴³

7.2.1. Létrejötté

Az egyesület megalapításában fontos szerepet játszottak Balogh Ferenc Edinburghban szerzett élményei, ahol hasonló önképzőköröket látott. Csiky Lajos szerint az önképzőkör létrejötté egybeesett az „újítási harccal, mely az újítók elhallgatásával végződött”.⁴⁴⁴ A kortársak közül egyesek másra helyezik a hangsúlyt. Kiemelik, hogy a Hittanszaki Önképző Társulatnak a Magyar Irodalmi Önképző Társulat (MIÖT) volt a bölcsője. Kiss Áron szerint a Péczely József által 1838-ban alapított irodalmi társulat volt a Hittanszaki Önképző Kör szellemi elődje.⁴⁴⁵ Ebben bizonyára van igazság. „A MIÖT 1863-tól kezdett szakosztályokban működni, és 1865-ben alakult meg a második fióktársulata: a tudományos szakosztály. Ebben a szépirodalmi és szavalmati osztály sajátos munkája mellett az akadémiai tanszokok hallgatói tudományos témákkal foglalkoztak, értekezéseket készítettek, megbírálták, és ez a szakosztály foglalkozott a teológusok által vasárnaponként az Oratóriumban tartott prédikációk megbírálásával is.”⁴⁴⁶ Ezt a két programot, a tudományos értekezéseket és a gyakorlati teológiai képzést Balogh be is építette a HÖT életébe. Mint korábbi szenior, tudatában volt annak, hogy számos diákkör létezett, de mégis úgy érezte, hogy tud valami újat adni a diákoknak. Ezt a következőképpen indokolta meg: „Vajjon van-e szükség ilyen társulatra? Van már elég egyesület az ifjúság kebelében, maholnap az egyesületek megkötik az ifjúságot szabad mozgásában... én mégis védem e társulat fennmaradását, mert van arra szükség, van annak haszna. Először is éleszti, erősíti a teológusi öntudatot, másodsor van szükség ilyen társulatra, mert ez ösztönöz és felhív legalább némelyeket a kötelezett teendők mellett és felett vizsgálódni, nyomozni, keresni, elmélkedni a szakörébe vágó tárgy felett, erejét arra is fordítani, s tagtársai előtt felmutatni önálló szorgalmának gyümölcsét. És szükség van harmadszor e társulatra, mert ily körben és kör által érvényesülhet szabadon külkényszer nélkül a természettől nyert hajlam és vonzalom a különböző munkakör iránt.”⁴⁴⁷ A tanári kar az egyesület indulásakor „a társulatot alakító ifjaktól mint mivel, s a felsőbb tanhallgatóktól elvárja, miszerint saját egyházunk, valamint más felekezetek mivel és sértegetésétől munkálkodásai és vitatkozásai közben tartózkodni és egyes tanfériak előadási

442 Az Önképző Kör hatástörténete mindmáig feltáratlan maradt. Bár munkák jelentek meg annak történetéről és működéséről.

443 Juhász László: *Visszapillantás...* i. m., 26.

444 In: Lencz Géza (szerk.): *Emlékfűzet...* i. m., 6.

445 Lencz Géza: *Emlékfűzet...* i. m., 6.

446 Barcza Józsefné 1988, 717.

447 Szombathy Gyula: *A teológus ifjúság Debrecenben...* i. m., 29.

elvei és nézeteinek gúnyos boncolgatásától a gondolkodás szabadság korában óvakodni fognak”.⁴⁴⁸ Lencz Géza, a későbbi dogmatikus, huszonöt évvel később úgy véli, hogy az akkor fiatal Balogh a nagyobb tudományosságra való törekvést „hangsúlyozva megteremtette azon társulatok csíráit hol nők, világi és nép tömörülven” valódi belmissziói tevékenységet végeznek.⁴⁴⁹ Ezzel őt a debreceni „belmisszió” atyjának is nevezi.

Balogh a társulat célját a „szellemi fegyverek forгатásában és gyenge karjainak erősítésében, s gyakorlásában” látta. Az Önképzőkör alapszabálya szerint a „társulat célja az önképzés nemes eszméjét a hittudományok mind elmélet, mind gyakorlati ágát felkarolva – megvalósítani, ezen célzt nemcsak hazai, hanem általában az európai mívelt nyelveken kijött hittanszaki művek ismerttetése, fordítása, értekezések írása, egyház atyák műveivel való foglalkozása, a szentirat egyes részleteinek tanulmányozása, hazai egyházunk és főiskolánk úgy múlt, mint jelen történetével való dolgozatok, egyház beszédek írása, bírálata, egyház szónoklati gyakorlatok és szabályos vitakísérletek által igyekszik elérni nem mellőzvéen a bölcsész tudományokat sem”.⁴⁵⁰ Szombathy által, a nyomtatott 1870-es alapszabályból citált résznél azonban sokkal beszédesebb az ifjú hittantanár megnyitó programbeszéde. Először is Balogh hangsúlyozza az elhívás fontosságát. Bár nem definiálja, hogy mit ért ezen, beszédéből világosan kitűnik az elkötelezett, mélyen hívő tanár lelkisége. Csak a hitvalló teológusra, a missziói munkát végző lelkészre van szüksége az egyháznak. Nem véletlen, hogy már 1895-ben Lencz Géza esküdtfelügyelőként határozottan a „belmissziói munka felkarolásáról” beszél.⁴⁵¹ Balogh megkapóan szép pátozzsal írt értekezésében így fogalmazza meg az egyházi hivatás komolyan vételét: „minden egyleti tag először számot vet magával, van-e szent vágyakozása hitészsze, vagy lelkészsze képződni; ha igen: egész lélekkel e pályára adja magát, s mint Jákób éji utján Béthelnél Istenről is álmodozik. Hajlama felfedezte után öntudatra emeli önmagába a pályasentség és a becsületesség fogalmát és szakmájában otthonosságra, tájékozottságra, folytonosan előbbhatolásra szert tenni törekszik, ideje egyrészt egyházi lapok és könyvek olvasására is szenteli s az egyházi irodalmat olvasás, majd írás által pártolja s azt a lelkészet ez előcsarnokában úgy megszokja, hogy az életben, állomásba lépéskor már második természetévé megy át.”⁴⁵² Balogh átfogó, alapos nevelési programmal fordult a diáksághoz. A HÖT megalakulásakor a „hittan ősi nyelvi valamelyikének” (héber, görög és latin) elmélyült tanulmányozását ajánlja a diákoknak: hetente fordítsanak minél több időt a választott eredeti nyelv tanulására. Javasolja az egyházatyák munkáinak tanulmányozását is, amelyet maga is rendszeresen

448 Szombathy Gyula: A teológus ifjúság Debrecenben... i. m., 29.

449 Lencz Géza: Emlékfűzet... i. m., 6.

450 A Debreczeni Reformált Főiskolai Hittanszaki Önképző Társulat Alapszabályai, Debreczen, 1870, 3. Lásd még: Szombathy Gyula: A teológus ifjúság Debrecenben... i. m., 31. Szombathy szó szerint idézi a nyomtatott alapszabályban leírtakat.

451 Lencz Géza: Emlékfűzet... i. m., 4.

452 Hittanszaki Önképzőkör Alapszabálya, Debreczen, 1870, 20.

gyakorolt. Az igényes ifjú tanár az *ad fontes* elvét vallotta, vissza a forrásokhoz. Mint írja: a „tudománybeli elmaradottságunk” egyik fő oka: „hogy a szentírást csak szakgatott idézetek után, az egyházi atyákat s egyházi írókat csak nevükről, a nélkül, hogy valaha csak egy is kezei közt forgott volna, ismerte valaki”.⁴⁵³ Az ókori nyelvek mellett a modern nyelvek (angol, francia és német) alapos ismeretét sürgette, és hangsúlyozta, hogy a kortárs teológiai művek ismerete is elengedhetetlen. Balogh még azt is elérte, hogy az 1873–74-es évtől az egyházkerület az „ünnepkövetség választásakor 5–10-el felebb választási előnnyel” jutalmaztasson az a diák, aki régi latin vagy görög egyházatyákból vagy élő új nyelvekből, vagy önállóan szerkesztett tudományos értekezést írt sikeresen. Mindezt a felügyelő tanár terjesztette fel az egyházkerületi közgyűlésnek.⁴⁵⁴ Az általa megfogalmazott programban a fordítások, az egyházi beszéd művelése és gyakorlása, a vitatkozási készség fejlesztése, valamint a teológusok jellemformálása egyaránt fontos volt. Ez a nevelési elképzelés évtizedeken át meghatározta a teológiai oktatásban résztvevő diákok jó részének életét, akikből teológiai tanárok, esperesek, püspökök vagy más egyházkormányzók lettek.⁴⁵⁵

7.2.2. Működése

Az első év az alapok lerakása volt. Az ideiglenes választmány tisztikara megfogalmazta az igen körültekintő alapszabályokat, és jóváhagyás végett a tanári karhoz terjesztette be. A HÖT is, mint más kollégiumi egyesületek, tanári kari felügyelettel működhetett. Első felügyelő tanára tizennyolc éven át az óriási tiszteletnek örvendő Balogh Ferenc volt. Ő mozgatta az egyesület ügyét, és önállósodásra biztatta az akkor felügyelete alatt álló MIÖT tudományos szakosztályának hittanhallgatóit is.

Bár Balogh szerepe az önképzőkör elindításában igen meghatározó, a diákok teljesen önállóan szervezték munkájukat. A Hittanszaki Önképző Társulat tisztikara a következő tisztségekből állt: elnök, alelnök-pénztáros, főjegyző, aljegyző-titkár. Az elnököt a főiskolai tisztviselők vagy esküdtfelügyelők közül kellett választani. Legtöbbször a vezető szerepet a mindenkori szenior töltötte be. Ez később vita tárgya lett. 1877-ben Torma Károly, az akkori önképzőköri főjegyző indítványozta, hogy válasszanak olyat, aki „arra érdemes”.⁴⁵⁶ Az elnök köteles volt székfoglaló beszédet mondani, s ha újraválasztották, ismételten értekezést kellett írnia. 1872-től már magyarul tartotta a szenior és a *contrascriba* az értekezést. A kiegyezés utáni magyarosodást az egyik író így értékelte: „Hogy mily

453 Hittanszaki Önképzőkör Alapszabálya, Debreczen, 1870, 21.

454 A Tiszántúli Reformált Egyházkerület Debreczenben 1873-ik év április hó 19, 20, 21, 22 és 23 napjain tartott első közgyűlésének jegyzőkönyve (1873. április, 44. szám), 16–17.

455 Hittanszaki Önképzőkör Alapszabálya, Debreczen, 1870, 22–23.

456 Szombathy Gyula: A teológus ifjúság Debreczenben... i. m., 32.

korszerű ez a határozat, mutatja csak azon egyszerű körülmény is, hogy az értekezés meghallgatására egybe gyűlt ifjúságot alig volt képes befogadni az ún. bagolyvár. Az eddigi közönyösség helyett nemes érdekeltség töltötte be főiskolás ifjaink szívét, kik édes reménnyel gyűltek egybe s feszült figyelemmel, növekvő érdekléssel hallgatták végig a zamatos magyar értekezéseket, örvendező éljen kiáltással jutalmazva a felolvasókat.⁴⁵⁷

Az egyesület irányításában a tisztségviselők mellett ott állt az igazgató-választmány, amely évfolyamonként egy tagból állt.⁴⁵⁸ Tag lehetett minden hittanvégzett és hittanhallgató. A tisztségviselők hivatali ideje az alapító üléstől a következő tanév eleji alapító ülésig tartott.

A választmány ülésein az egyesület ügyeit intézte. Szervezeti, gazdasági ügyekkel foglalkozott, vita- és pályatételeket tűzött ki.⁴⁵⁹ Az alapító közgyűlésen a tisztikart és a választmányt választották meg. A felügyelő tanár az évenkénti „megalakuló” közgyűlésen vagy az alakulást követő díszgyűlésen mondta el a szokásos lelkesítő beszédét. Ez egy adott szaktémával kapcsolatos értekezés is volt. A vezetőség a zárógyűlésen, a tanév végén számolt be az évi munkáról, és ekkor osztották ki a nyertes pályaművek díjait is. A nyári szünet idejére úgynevezett fenntartó bizottságot választottak.

Ami az évközi működés tartalmi oldalát illeti, a tagoknak kötelességük volt, hogy évente legalább egyszer bemutassák tudományos munkásságukat értekezés, fordítás, bírálat, vita vagy pályamunka formájában. Kötelesek voltak eljárni a gyűlésekre. Az alapszabály leszögezte: a tag „részt vehet, mint szavazó a tisztviselők megválasztásában, hozzászólhat vitaülésen a vitatárgyhoz, jegyzőkönyv módosításhoz, s vitatételt ajánlhat”.⁴⁶⁰ A tagság felelősséget és kötelességet is jelentett a diákok számára, hiszen évente három alkalommal 3×60 krajcárt fizettek tagdíjként a legációk után. Ezekből az összegekből fedezték maguk a diákok a pályamunkák díjait.

A HÖT négy területen fejtette ki munkásságát: 1. Évente írtak ki teológiai pályatételeket. 2. Bírálták az Oratóriumban elhangzott imákat és prédikációkat. 3. A Választmány egy vagy két vitaülést szervezett olyan aktuális témákat keresve, amelyek érdekelték a diákokat.⁴⁶¹ 4. A tisztviselők évnívó értekezéseket tartottak. A diákok hangsúlyt fektettek a protestáns tradíciók ápolására is, mint például a reformáció napjának megünneplésére.

457 Szombathy Gyula: A teológus ifjúság Debrecenben... i. m., 32.

458 Hittanszaki Önképzőkör Alapszabálya, Debrecen, 1870, 13.

459 A debreczeni református főiskolai Hittanszaki Önképző Társulat Alapszabályai, Debrecen, 1911, 9–10.

460 Szombathy Gyula: A teológus ifjúság Debrecenben... i. m., 34.

461 A debreczeni református főiskolai Hittanszaki Önképző Társulat Alapszabályai, Debrecen, 1911, 10.

7.2.3. Pályatételek

A pályatételek minden évben „ígyekeztek felölelni a bibliai, a rendszeres teológia, a gyakorlati teológia és az egyháztörténet témakörét”.⁴⁶² A legnépszerűbbek a gyakorlati teológiából kitűzött pályatételek voltak. Különösképpen a prédikációk és imák tanulmányozása volt hangsúlyos az önképzésben. A második leggyakoribb választás az egyháztörténeti témákra esett. Foglalkoztak Melius Juhász Péterrel,⁴⁶³ Martonfalvi György életével, Tolnai Dali János presbiteri elveivel, Bethlen Gábor és Pázmány Péter politikájával, a protestáns pátenssel, a francia forradalom vallási kérdéseivel is. Sőt A pápák története a francia forradalomtól a vatikáni zsinatig címmel is hangzott el értekezés. Érezhető, hogy előbb Balogh Ferenc, majd később a belmissziós lelkületű Csiky Lajos ihleti a témaválasztásokat, „amikor Révész Kálmán *Debreceni Ember Pálról*, [...] Erdős Károly pedig *Szenczi Molnár Albertről* (1907) tartott előadást, aki a Bibliához fűződő, holtig tartó szeretetet a családi nevelés mellett Balogh Ferenc közvetítésével nyerte”.⁴⁶⁴

A pallérozottabb és bátrabb diákok már neki mertek vágni dogmatikai kérdések boncolgatásának is, valamint a bibliai teológiával is ismerkedtek. Összehasonlították a négy történelmi egyház úrvacsoratanát,⁴⁶⁵ az iszlámot és a keresztyéniséget. Még a hinduizmussal is foglalkoztak dogmatikai szempontból.⁴⁶⁶ Ezenkívül az „ún. történelmi kálvinizmus és az ún. dialectica theologia tudományos hatása és eredményei a magyar teológiai gondolkodásban” címmel is írtak egy értekezést. Áttekintették a pogány magyarok istenfogalmát és egy-egy alapos tanulmány az „Ész és kijelentés”, „A halhatatlanság”, „A hit” és az istentudat⁴⁶⁷ nehéz témakörét járta körül. Lencz Géza a jánosi teológiával foglalkozott.⁴⁶⁸ Juhász László a szinoptikus kérdést tárgyalta, valószínűleg Erdős József professzor bátorítására.⁴⁶⁹

Izgalmas kérdéskör volt az egyháziasság kérdése. A diákok megvitatták – igaz, egy későbbi korszakban – Ady Endre vallásosságát, illetve a modern magyar regényekben szereplő lelkipásztorok típusait. Előfordultak belmissziói és társadalmi kérdések is. Megvizsgálták, hogy milyen szerepet kellene betölteniük a teológiai

462 Barcza Józsefné 1988, 719.

463 Jánossy Zoltán: Mélius, Közlöny 21 (1890)/1, 5–9. (egyháztörténet, 1. rész)

464 Ötvös László: Balogh Ferenc életműve... i. m., 214.

465 Nagy Lajos–Bernáti Lajos–Hajdu Zsigmond: A hittanszaki önképző társulat által 1875. iskolai évben kitűzött pályakérdésre – hogy t. i. készítessék úrvacsora utáni egyházi beszéd szabadon választott alapigével beérkezett pályaművek bírálata – s a bírálatok eredménye, Közlöny 6 (1876)/6, 62–64.

466 S. L.: Egy pár jelenség a brahmán dogmatikából, Közlöny 25 (1895)/4, 33–35.

467 Sáfrány Lajos: Az istentudat a görög költészet és philosophia főbb képviselőinél, Közlöny 25 (1894)/3, 23–24. (2. u. r.)

468 Lencz Géza: A jánosi christologia és theologia jellemző vonásai, Közlöny 24 (1894)/7, 58–59.

469 Juhász László: A szynoptikus evangéliumok eredete s tartalmi rokonságára vonatkozó hypothesisek, Közlöny 25 (1895)/4, 30–32.

hallgatónak a debreceni református egyház belmissziós munkájában. Behatóan vizsgálódtak a lelkész feladatát érintő kérdésekben, például „Korunk bűnei és a lelkész: a) az egyke; b) a felekezetieskedés; c) az öngyilkosság; d) az iszákosság” címmel. A lelkészre háruló társadalmi felelősség súlyát jól érezték a hallgatók, és a leendő munkájuk során előforduló aktuális kérdéseket is boncolgatták, mint például: Lehető és szükséges, hogy a tanító tanítsa a népiskolában a vallást,⁴⁷⁰ vagy „Fenntartandók-e a protestáns felekezeti iskolák vagy sem?”

A legkiválóbb értekezéseket saját újságjukban publikálták. Már az 1870/71-ik tanév második felében könyvformátus szaklapot alapított a HÖT *Közlöny* címmel. A lap elsődleges célkitűzése a társaság életének ismertetése és az önképzőköri munkakedv fokozása volt. „A Közlöny ennek a célnak – példátlanul hosszú élete alatt (1871–1948) – hol jobban, hol kevésbé felelt meg. Amikor kiterjesztette érdeklődését az összes protestáns teológia ifjúságára, akkor természetesen kevesebb helyet fordíthatott a Hittanszaki Önképző Társulat ügyeire és produktumaira. 1900-ban lett a magyarországi Ev. Ref. Teológiák ifjúságának hivatalos lapja, a következő évtől pedig a magyarországi protestáns teológiák ifjúságáé. 1909-ben szűkült a kör.”⁴⁷¹

7.2.4. Prédikációbírálat

A pályatételek mellett a HÖT második fő területe a gyakorlati lelkészképzés elősegítése volt. A korban a prédikációkat gyakran egyházi beszédeknek nevezték. A gyakorlati teológiai oktatást szépen kiegészítette a homiletikai gyakorlat. Az iskolai évben vasárnaponként a felsőbb éves hittanhallgatók prédikáltak az Oratóriumban. 1872-től a diákok Győri Lajos alelnök javaslatára bevezették a hetenkénti két ülést: egy elméleti és egy gyakorlati alkalmat. A HÖT önként jelentkező vagy kijelölt tagjai a társaság gyűlésein felolvasták saját bírálatukat, amelyeket be kellett nyújtani. A társulatban eleinte a prédikáció- és imabírálatok főként a formai jegyekkel foglalkoztak, majd egyre inkább előtérbe kerültek a tartalmi szempontok is.⁴⁷² A diákok bírálata mellett jelen voltak a teológiai tanárok is az igazgatói szobában, s rögtön az igehirdetés után elmondták véleményüket mind a tartalmi, mind a formai kérdésekről.⁴⁷³ Így mindkét részről hallhattak véleményt

470 Földváry Jenő: Lehető és szükséges, hogy a tanító tanítsa a népiskolában a vallást, *Közlöny* 24 (1894)/6, 54–56.

471 Barcza Józsefné 1988, 719.

472 Erre jó példa Csiky Lajos imájának bírálata. Márk Ferenc szerint az „imázó előadásából hiányzott az a buzgóság, nem, felemelkedettség melynek szárnyain a gyarló ember istenhez emelkedik, megrója s figyelmezteti imázót azon nem helyes szokására, hogy szeméit az imakönyvből mondatok végekor ki-ki lopva, hajolva a hallgatóságra tekint. Győri Lajos nem eléggé felemelkedettnek véli imázó előadását.” A főiskolai hittanszaki társulat jegyzőkönyve, Ötödik ülés. Április 28., 1871. *TtREL* II.24.h, 1. kötet, f. 116.

473 Balogh Ferenc 1904, 676.

az ígéhirdetők. A heti rendszeres alkalmak mellett minden szemeszter vége felé díszülések keretében rendeztek prédikálási és „imádkozási”, azaz az előre megírt imákat bíráló versenyt is.⁴⁷⁴ Ilyen alkalmakon jeles egyházi személyek, mint Révész Bálint püspök vagy Könyves Tóth Mihály debreceni lelkész is megjelentek.

7.2.5. Vitatémák

A társulat szabályzata szerint félévenként legalább egyszer kellett vitagyakorlati üléseket is tartani. Az első téma Biki Károly pénztáros javaslatára az a kérdés volt, hogy állami vagy felekezeti legyen a népiskola.⁴⁷⁵ 1869 októberében és novemberében is ezt vitatták meg, kapcsolódva a kortárs egyházi viták kérdésköréhez. Ezzel a kezdeményezéssel feléledtek a Kollégiumban a 16. századhoz hasonló disputák.⁴⁷⁶ Ebben az angolszász oktatási rendszerben a diákokat sokszor bevonó, vitakészséget fejlesztő pedagógiai szemlélet átültetését sejthetjük. „A vitázókat – ha önként jelentkező nem volt – és a vitatémát a választmány jelölte ki az ülés előtt három héttel. A vitát szóban kellett tartani, a téma mellett és ellen tartott vitaszónoklat nem vehetett igénybe 20 percnél többet, és a hozzászólás sem lehetett hosszabb 10 percnél. Az ülés végén az elnök nyílt szavazást rendelt el, hogy melyik vitatkozó fél volt sikeresebb. A nyertest általában megjutalmazták.”⁴⁷⁷ A vitatémákat vizsgálva „minden nemzetet és egyházat érdeklő és érintő kérdésnek, ami időközben felmerült, megtaláljuk a visszhangját a társaság vitaülésein”. Néhány példát említhetünk meg itt: Kárhóztatandó-e az öngyilkosság minden esetben, vagy nem? (1873), A halálos büntetés összeegyeztethető-e a keresztyén vallás elveivel vagy nem? (1874), Keresztyén szempontból helyeselhető-e a hullák égetése? (1875), Kivétessék-e a papválasztás a gyülekezetek kezéből? (1878). Erre csak hárman szavaztak igennel, míg 40 személy elutasította azt. Majd egyházunkat mélyen érintő belső kérdéseket is tárgyaltak, amelyekkel a gyülekezetekbe kikerülő ifjú lelkészeknek szembesülniük kellett: Célszerű-e a gyermek-istentiszteletek behozatala? (1888), A protestantizmus feladatai közé tartozónak tekintheti-e gátat vetni a nazarénizmus terjedése elé? (1890), A protestáns autonómia álláspontján elfogadható-e az államsegély a lelkészi fizetés javítására? (1891). Míg ebben az évben az igen szavazatok voltak többségben, hat évvel később, 1897-ben, amikor újra ez volt az egyik vitatéma, már nemleges volt a válasz. 1892-ben a társulat vitagyűlésén elhangzó kérdés ez volt: „Helyeselhető-e a lélekszám szerinti szavazás egyházi képviselőink választásánál?” A végeredmény „nem” volt. Egy évvel később a liberális állam által keresztülvitt polgári házasság – az egyházi házasságkötést mint hivatalos aktust elvető téma – volt a porondon. „Az általánosan kötelező polgári házasság behozatala összeegyeztethető-e hazai protestáns

474 Uo.

475 Juhász László: *Visszapillantás...* i. m., 28.

476 Barcza Józsefné 1988, 717.

477 I. m., 718.

egyházunk hitelveivel?” (1893). Hasonlóképpen az 1867 után ismét előkerülő zsidó emancipáció kérdését is megvitatták a diákok az általános vallásszabadság elvének figyelembe vételével. A kérdés az volt: helyeselhető-e a zsidók recepciója protestáns szempontból? (1894). Később teológiai témákat is látunk, mint például: „van-e az emberben szabadakarat?” (1896). 1869 után 25 évvel, ahogy a politikai és társadalmi diskurzusban ismét napirendre került a népiskolák kérdése, a diákok is szükségesnek érezték megformálni a véleményüket. Vitakérdésük: „Helyeselhető-e népiskoláink államosítása?” (1904). Négy évvel később pedig azon vitáztak, hogy a „Jelen egyházalkotmányunk megfelel-e a zsinat-presbiteri elvnek?”⁴⁷⁸ (1908).

7.2.6. Értekezések

A rendes gyűléseken értekezéseket olvastak fel a diákok, megbírálván egymást. Az értekezés nem vehetett igénybe harminc, a bírálat tizenöt percnél többet.⁴⁷⁹ A legelsőik között találjuk az 1878–79-ben ószövetségi írásmagyarázati tanszékre docensként (segédtanárként) kinevezett Csák Jánost (1878–1880)⁴⁸⁰, aki Hugenották és a vérmenyegzőről,⁴⁸¹ valamint A bázeli evangélium hittérítő 1873-ban címmel értekezett az önképzőkörben. Az 1884-ben tragikusan, szívbajban elhunyt tanár helyére majd Bethlendi Endre, Menyhárt János veje kerül 1884-ben.⁴⁸² Bethlendi Endre is számos tanulmányt írt a *Közlönybe*, mint például A keleti bölcsek tisztelgése a kised Jézus előtt.⁴⁸³

Erdős József diákkorában másodéves teológusként Lelièvre nyomán Wesley János élete és működése az oxfordi egyetemen címmel tartott értekezést.⁴⁸⁴ 1890-ben mint már az újszövetségi tanszék professzora publikált a diákok *Közlönyében*, mintegy bátorítva ezzel a diákokat példája követésére. Témaválasztásai, mint például Az Írás meg nem hamisíthatatik⁴⁸⁵ vagy Az evangéliom Istennek ereje⁴⁸⁶, jel-

478 I. m., 718.

479 Alapszabály, 1870, 10.

480 Balogh Ferenc 1904, 343., vö. Zoványi Jenő 1977, 632. Csak két évig volt segéd-tanár.

481 Csák János: Hugenották és a vérmenyegzőről, *Közlöny* 5 (1874)/1, 4–7., (1875)/2, 21–22.

482 Balogh Ferenc 1904, 348. Érdekes, hogy Balogh szerint: „Külföldi képeztetése után theol segédtanár megvált a főiskolától, mert az 5-ik theol tanszék betöltése elhalasztott. Vésztőn segédlelkész, a békési fényes egyházba onnan választott rendes lelkészül s mielőtt elfoglalhatta volna szép állását, élete virágjában szívbajban meghalt 1884 szeptember 21-én.”

483 Bethlendi Endre: A keleti bölcsek tisztelgése a kised Jézus előtt, *Közlöny* 7 (1876)/2, 11–13., (1876)/3, 19–21.

484 Erdős József: Wesley János élete és működése az oxfordi egyetemen, *Közlöny* 7 (1876)/2, 9–13.

485 Erdős József: Az Írás meg nem hamisíthatatik, *Közlöny* 23 (1892)/1, 1–9.

486 Erdős József: Az evangéliom Istennek ereje, *Közlöny* 26 (1895)/1, 2–6.

lemzőek voltak a debreceni új ortodoxia Balogh Ferenc által befolyásolt második generációjára.⁴⁸⁷ Az önképzőkörnek Balogh és Csiky után felügyelő tanára is lett.⁴⁸⁸

Csánky Benjámín, aki 1914-től a Debreceni Egyetemen a vallástörténet, majd 1918-tól az erkölcsstan professzora volt, már kisdíák korában számos publikációt jelentetett meg és aktívan tevékenykedett a HÖT-ben. Különösen az ünnepkörökről írt sokat az 1891–92 közötti időszakban (A reformáció,⁴⁸⁹ Hozsánna,⁴⁹⁰ Piros pünköszt napja,⁴⁹¹ Húsvét⁴⁹²).

Eröss Lajos is tevékeny tagja volt az önképzőkörnek. 1895-ben felolvasást tartott A valódi liberalismus⁴⁹³ címmel. Nemcsak a dogmatika kiváló tanára lett Tóth Sámuel után, hanem püspökké is választották. Vetélytársa a püspöki székért, Dicsőfi József szintén tanár lett a teológiai akadémián. Révész Kálmán tiszánineni püspök, Sass Béla és sokan mások a Hittanszaki Önképző Társulatban bontogatták szárnyaikat.⁴⁹⁴ Szabolcska Mihály vallásos költeményekről írt.⁴⁹⁵ Az egyháztörténetész Pokoly Józsefet szintén a HÖT indította el egyházi megújulásért tevékenykedő munkásságában, és szeretettette meg vele a tudomány művelését.⁴⁹⁶ Eröss tanszéki utóda, Lencz Géza ugyanúgy nagyon sokat írt 1893-tól a *Közlönybe*.⁴⁹⁷ A püspöki székben pedig szintén egy HÖT-ös diák, Baltazár Dezső követte.⁴⁹⁸ Végül, de nem utolsósorban megemlíthetjük a jeles tanítványok között Soltész Elemér nagybányai lelkészt,⁴⁹⁹ későbbi királyhágómelléki egyházkerületi főjegyzőt, majd protestáns tábori püspököt.⁵⁰⁰ Soltész az *Igehirdető* című havilapot 1906-tól 1919-ig Révész Jánossal közösen szerkesztette, és a *Közlönyben* publikálta első írásait. A Jézus feltámadása címmel készült munkája mérsékelt ortodox szellemben íródott.⁵⁰¹ A rendszeres munkák mellett, mint amilyen az értekezések megvitatása is volt, diákünnepségeket rendeztek még, ápolva a protestáns hagyományokat.

487 Erdős József: A protestantismus lényege és feladata, *Közlöny* 21 (1890)/1, 1–4.

488 Erdős József: Megnyitó beszéd, *Közlöny* 29 (1899)/5, 83–85.

489 *Közlöny* 21 (1890)/1, 4–5.

490 *Közlöny* 21 (1891)/3.

491 *Közlöny* 21 (1891)/7, 5.

492 *Közlöny* 22 (1892)/6, 45.

493 Eröss Lajos: A valódi liberalismus, *Közlöny* 25 (1895)/5, 46–47.

494 Sass Béla: cím nincs, *Közlöny* 25 (1895)/5, 42.

495 Szabolcska Mihály: Fölszállt a menybe..., *Közlöny* 21 (1891)/7, 1.

496 Balogh Ferenc 1904, 677.

497 Lencz Géza: Oratóriumi szemle, *Közlöny* 23 (1893)/7, 59–60., Uő: A reformáció kezdete Debrecenben, *Közlöny* 24 (1893)/2, 18–22. (2. u. r.), Uő: János apostol írói működésének különféle oldalairól, *Közlöny* 24 (1894)/4, 33–36. (1. r.), Uő: Erasmus és Luther, *Közlöny* 26 (1896)/5, 38–39., Uő: János apostol írói működésének különféle oldalairól, *Közlöny* 24 (1894)/5, 42–44 (2. r.)

498 Baltazár Dezső: Kétség... Nyugalom, *Közlöny* 24 (1893)/2, 18.

499 Zoványi Jenő 1977, 273.

500 Zoványi Jenő 1977, 548.

501 Soltész Elemér: Jézus feltámadása I–VII., *Közlöny* 28 (1897)/2, 16–18., (1897)/3, 26–29., (1898)/4, 38–39., (1898)/5, 42–46., (1898)/6, 51–53., (1898)/7, 59–61., (1898)/8, 69–71.

7.2.7. Ünnepek és díszülések

Az első díszülésen Balogh Ferenc olvasott fel egy értekezést, amelyen a tanári kar több tagja is jelen volt. Az első évet lezáró, 1870. május 13-án megtartott ünnepélyes ülés témája A nemzeti nyelvű bibliák ügye a reformáció előtt s bibliamagyarártók a 16. században volt.⁵⁰² Ezt a szokást Balogh egészen 1887 júniusáig gyakorolta. Az Edinburghban is bevett gyakorlatot átülteti magyar honba, mert a tanév elején megnyitó beszédek mondott a társulatban, az év végén pedig tudományos értekezéseinek felolvasásával teremtette meg a díszülések hagyományát. „A tanulók nagy számmal megjelenvén, azok mind megannyi felemelő ünnepélyekké váltak s mind megannyi fényes pontos mozzanatok gyanánt jelennek meg önképző körünk életében, melyhez ma csakis a reformáció ünnepei hasonlíthatók.”⁵⁰³ Ezt a hagyományt folytatták tovább a volt önképzőkörös diákok, akikből tanárok lettek a teológiai karon, mint például Bethlendi Endre, Dicsőfi József és Csiky Lajos.⁵⁰⁴

A HÖT évenként, október 31-én, a reformáció emléknapiján egy másik hagyománnyá váló ünnepségsorozatot indított el. „Délelőtt a nagytemplomi istentisztelet után az Emlékkertben a Gályarabok oszlopánál tartottak megemlékezést, délután pedig a Díszteremben műsoros ünnepélyt. 1901-től az özv. Hegyi Mihályné 600 koronás alapítványának kamatából jutalmazták a Gályarabok oszlopánál elmondott emlékbeszéd szerzőjét. Ettől kezdve őszi és tavaszi pályázatot hirdettek. Ősszel emlékbeszéd és óda a reformáció évfordulójára, tavasszal pedig a teológiai disciplinákból tűztek ki tételeket.”⁵⁰⁵ A diákok gondosan szem előtt tartották az egyháztörténeti évfordulókat is. Jeles reformátorokkal (Luther és Zwingli) foglalkoztak a nagyobb szabású ünnepélyeken. A magyar vonatkozás sem maradt el. „1872. december 15-én Melius-ünnepségeket rendeztek halálának 300. évfordulója alkalmával; meghívták a hazai teológiai főiskolákat is. A debreceni iskolákba ezen a napon teológusokat küldtek ki előadásokat tartani. 1906. május 20-án Bocskai emlékére rendeztek díszgyűlést. 1909. október 31-én Kálvin-megemlékezéssel összekötött reformációi emlékűnnepélyt tartottak a Díszteremben.”⁵⁰⁶

Más jellegű, azaz „dátumhoz szorosan nem kapcsolódó ünnepi alkalmak voltak az évenkénti díszgyűlések, városi közönséggel, az egyházi vezetőség, debreceni lelkészek részvételével. Ilyenkor mindig volt vendégszónok is. A felügyelő tanár beszéde mellett az ifjúság által tisztelt tehetséges fiatalabb lelkészek közül hívtak meg vendégelőadót, pl. Baltazár Dezsőt, Jánosi Zoltánt, Lencz Gézát, Futó Zoltánt, Szabolcska Mihályt stb.”⁵⁰⁷

502 Juhász László: *Visszapillantás...* i. m., 29.

503 Uo.

504 I. m., 30.

505 Barcza Józsefné 1988, 720.

506 Uo.

507 I. m. 722.

A HÖT történetén keresztül húzódik több nagyon erős evangéliumi szál. Balogh meghatározó hatással volt diákjára, Erdős József-re, aki pedig az Újszövetség professzoraként Baltazár Dezsőt vette pártfogásába. 1899-ben a későbbi püspök meleg hangú levelet ír az eljegyzésére is meghívott Erdősnek. „Lelki Atyjának” nevezi, s így fogalmaz: „Az evangélium forrásától tisztább edénnyel még nem bírtam meríteni, mint a minővel Bátyám merít; adjon át tanítványainak az örök kútforrás tiszta italából olyan orvosló italt, melytől a bűn után soha se szomjazzanak; – Én kaptam ebből. Köszönet és hála érte.”⁵⁰⁸

A Balogh Ferenc által alapított HÖT évtizedek alatt hozta meg jól megérett gyümölcsét, és a debreceni ébredésnek, az itteni belmissziói munkának egyik katalizátora lett. „A HÖT tagjai 1902-től két debreceni »filiának«, a csapókerthi és homokkerthi reformátusoknak a gondozását vállalták el. Ez azt jelentette, hogy vasárnap délutánként egy-egy teológus prédikált az itteni imaházakban. [...] Belmissziós tevékenysége nagy nyitást jelentett kifelé. Eddigi gyakorlati munkája: prédikációk, imák készítése, elmondása, bírálata zárt közegben történt. A missziói mozgalom szükségét érezte a református hívekkel való kapcsolatnak, a közöttük és értük történő szolgálatnak. Belmissziós tevékenységének legjellemzőbb területe a külsőségeken tartott istentiszteletek mellett a Kollégium dísztermében »protestáns estek« rendezése volt, melyek igen hamar népszerűvé váltak.”⁵⁰⁹ A város templomaiban vallásos délutánokat, az iskolákban egyháztársadalmi összejöveteleket, előadásokat szerveztek vallásos műsorral, bibliamagyarázattal.⁵¹⁰

A HÖT 1895-ben megemlékezett fennállásának 25. évfordulójáról. A *Közlöny* még jubileumi számot is adott ki.⁵¹¹ Tizenöt évvel később, 1910-ben ünnepélyes közgyűlésen emlékeztek meg a negyvenedik évfordulóról. Tiszteletbeli taggá választották az alapító és a felügyelő tanári tisztelet majdnem két évtizedig viselő Balogh Ferencet.⁵¹² Emlékalbumot készítettek számára és róla nevezték el azt az egyes számú teológiai tantermet, ahol rendes gyűléseiket tartották. Sajnos az ötvenedik, jubileumi évforduló közvetlenül az I. világháborút követő időre esett, amely problémáival, nehézségeivel végül is elvette a kedvet az ünnepléstől.

508 Baltazár Dezső levele Erdős Józsefhez, Budapest, 1899. március 17. 4 oldal (itt 2–3. oldal). Baltazár eljegyzése 1899. április 2-ára volt tervezve a levél tanúsága szerint Hajdúböszörménybe. TtREL R2078.

509 Barcza Józsefné 1988, 723.

510 Ifjúsági Egyletek, In: Öreg János (szerk.): A Debreczeni Ev. Ref. Főiskola akadémia tanszakainak évkönyve az 1901–1902. iskolai évről, Debreczen, 1902, 136–138.

511 Lencz Géza: Emlékfűzet... i.m.

512 Barcza Józsefné 1988, 720.

7.2.8. A HÖT hatása

Az erőteljesen evangéliumi, missziói érdeklődés mellett sok teológusnál jelen volt az irodalom és a verselés iránti érdeklődés, a társadalmi kérdésekre való intelligens felkészülés és a protestáns, valamint a nemzeti hagyományok ápolása. Ezek egészet alkotva jelentették a HÖT arculatát évtizedeken át. Balogh visszatekintve a korábbi tevékenykedésre, három dolgot jelölt meg az önképzőköri munka eredményeként. Először is tizennyolc éven át minden egyes évben az évnyitó beszéd egy nagyobb tanulmány megírására készítette. Másodszor az elnökök és tisztségviselők „díszes sorából” számosan fejlesztették tehetségüket a hittudomány és irodalom terén. Ők „itt kaptak kedvet, alkalmat és lángot, mely aztán kivitetett általok az életbe, ahol hasznos munkásokká és értékes tényezőkké lettek”.⁵¹³ A harmadik eredménynek pedig a *Közlöny* létezését jelölte meg, mely szerény világító szövétnekké válhatott az egyházban. Találón jegyezte meg az 1870-es év jegyzőkönyvírója, hogy „az egylet össze lesz kötve nevével”.⁵¹⁴ Valóban, Balogh majdnem fél évszázados működése során számos diákot megérintett a magyar evangéliumi hagyományokat a skóciai evangelikalizmussal, a francia *Réveillel*, a német pietizmussal ötvöző kegyességével.⁵¹⁵ Megnyitó beszédében a fenti irányzatok közül megemlíti a skót Thomas Chalmerst,⁵¹⁶ a svájci-francia Frederic Monodot és Alexandre Vinét is.⁵¹⁷ Későbbi tanártársai, egyházkormányzók, valamint számos ismert vidéki parókus lelkész munkája mutatja, hogyan hatott a HÖT egyházépítő, keresztyén hitet elmélyítő és a hazaszeretetet ápoló ösztönzése. Bizonyára elmondható, hogy általuk az evangélium áldásai nagyban érvényesültek a tiszántúli reformátusság életében.

513 Lencz Géza, Emlékfűzet... i. m., 13–14.

514 Szombathy Gyula: A teológus ifjúság Debrecenben... i. m., 32.

515 Kovács Ábrahám: The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest... i. m., 266 kk., Vö. Györi L. János: Merle D'Aubigné Kálvin emlékbeszéde és annak magyar vonatkozásai, In: Uő (szerk.): Emlékbeszéd Kálvin felett, Debrecen, 2009 (Református művelődéstörténeti füzetek, 1), 16–17.

516 Brown, James Stuart: Thomas Chalmers and the Godly Commonwealth in Scotland, Oxford, 1982.

517 Lásd még Balogh Ferenc levelezését is a francia Réveil-mozgalom képviselőivel.